

Η πτήση του Συντάγματος

Παρουσίαση και σκέψεις για το βιβλίο του Yiannis Drossos, *The Flight of Icarus. European Legal Responses Resulting from the Financial Crisis*, Hart, 2020

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το βιβλίο του Καθηγητή Γιάννη Ζ. Δρόσου, *The Flight of Icarus. European Legal Responses Resulting from the Financial Crisis* (Η πτήση του Ίκαρου. Ευρωπαϊκές νομικές αποκρίσεις ως απότοκο της οικονομικής κρίσης) κυκλοφόρησε από τον εκδοτικό οίκο Hart μέσα στο 2020. Το βιβλίο αφορά την πρόσφατη οικονομική κρίση, την Ευρώπη και το Σύνταγμα. Μέσα από το βιβλίο παρακολουθούμε πώς, στην αλληλουχία που διαμορφώνει το φόντο των πολιτικών γεγονότων που πλαισίωσαν την οικονομική κρίση, συμπληρώθηκε το «μακροοικονομικό» Σύνταγμα της Ένωσης, διαμορφώθηκε η νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση με πυκνά κανονιστικά εργαλεία, καθώς και τι υποδοχής έτυχαν αυτοί οι νέοι θεσμοί από τα κράτη δανειστές (όπως εύστοχα τους αποκαλεί ο συγγραφέας, “Givers”) και από τα κράτη δανειολήπτες (“Receivers”). Φυσικά, δίνεται έμφαση στην ελληνική περίπτωση.

Ωστόσο, το βαθύτερο ερώτημα του βιβλίου είναι εάν η κρίση κατάφερε να αφήσει άθικτη τη «μυστηριακή» (“mystical”) δύναμη του Συντάγματος, τον τύπο και την ουσία του. Ο συγγραφέας αναλύει εκτενώς και σχολιάζει κριτικά την οικονομική διακυβέρνηση, με το βλέμμα, όμως, διαρκώς στραμμένο στο ερώτημα της κυριαρχίας και της δημοκρατίας, καθώς και στο συνταγματικόθεωρητικό ερώτημα εάν και πώς μια κρίση, οικονομική ή άλλη, η οποία, πάντως, δεν είναι κρίση πολιτειακή, υπό την έννοια ότι δεν παραβιάζει τον τύπο του Συντάγματος, δεν εμπλέκει ειςβολείς ή πραξικοπηματίες, αλλά προκύπτει από τα πράγματα και παράγει πολιτικούς καταναγκασμούς, μπορεί να απειλήσει την ουσία του. Η νέα κρίση, αυτή της πανδημίας, επιβεβαιώνει αυτήν τη νέα πραγματικότητα και το βιβλίο προσφέρει γόνιμους προβληματισμούς και για τη νέα αυτή δοκιμασία.

Η μέθοδος του συγγραφέα είναι αυτή της κριτικής θεώρησης του δικαίου και της εκ του σύνεγγυς ανάγνωσης των κρίσιμων νομικών, αλλά, ενίοτε, και πολιτικών κειμένων της περιόδου. Ταυτόχρονα, ο συγγραφέας, άνθρωπος ευρύτερης παιδείας και καλλιέργειας, αξιοποιεί με επιτυχία ιστορικά γεγονότα, αλλά και αφηγήσεις από τη λογοτεχνία, μύθους, ακόμη και τρα-

Βασιλική Χρήστου,
Επίκουρη Καθηγήτρια
Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

γούδια που άφησαν εποχή, για να παράξει ισχυρισμούς συμβολισμούς για την πολιτική και τη νομική σημασία του Συντάγματος στην εποχή μας. Έτσι, το βιβλίο του Καθηγητή Δρόσου είναι, πέραν όλων των άλλων, ένα πολύ συναρπαστικό κείμενο.

ABSTRACT

Professor Yiannis Z. Drossos' new book is titled *The Flight of Icarus. European Legal Responses Resulting from the Financial Crisis* and it was published in the year 2020 by Hart Publications. The book is about the recent financial crisis, Europe and the Constitution. In the book's chapters we witness how, in the sequence of political events during the crisis, the macro-economic constitution of the EU was enhanced, how the new economic governance was shaped based on strict normative instruments, as well as what the reactions to these new institutional arrangements were, from the member states that were the "Givers" of the financial assistance and the member states that were the "Receivers" thereof. Professor Drossos introduces this distinction between "Givers" and "Receivers" to demonstrate the partial understanding of the same constitutional values and the absence of a common European perspective. Naturally, the writer lays emphasis on the Greek case.

The deeper question addressed in the book is whether the crisis has left the "mystical" power of the Constitution, stemming from the "indissoluble democratic bond", the form and the essence of the Constitution intact. The writer analyses and comments critically on the economic governance from the perspective of sovereignty and democracy. Simultaneously he poses the fundamental question if and in what way a crisis, economic or other, which at any rate is not an institutional crisis, in the sense that it does not violate the form of the Constitu-

tion, does not come from an intrusion or a coup d'état, but is instead a factual crisis, may still produce political coercions and threaten the essence of the Constitution. In that respect, the book is a valuable contribution for the understanding also of the current pandemic crisis.

It is worth mentioning the method of the writer. The method is that of the "critical legal studies" and of the close reading of important legal texts, and – in some cases – political texts, which were the milestones of the era. Also, the writer, a very cultivated person himself, successfully employs historical events, and famous narratives selected from literature, myths, and even songs to produce strong symbolism about the political and the legal value of the Constitution nowadays. In that respect, the book is also a very fascinating text.

I. ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

Το βιβλίο του ομότιμου Καθηγητή της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ Γιάννη Ζ. Δρόσου, *The Flight of Icarus. European Legal Responses Resulting from the Financial Crisis* (*Η πτήση του Ίκαρου. Ευρωπαϊκές νομικές αποκρίσεις ως απότοκο της οικονομικής κρίσης*) κυκλοφόρησε από τον εκδοτικό οίκο Hart μέσα στο 2020. Το βιβλίο αφορά την οικονομική κρίση, την Ευρώπη και το Σύνταγμα. Μέσα από το βιβλίο παρακολουθούμε πώς, στην αλληλουχία που διαμορφώνει το φόντο των πολιτικών γεγονότων που πλαισίωσαν την οικονομική κρίση, συμπληρώθηκε το «μακροοικονομικό» Σύνταγμα της Ένωσης, διαμορφώθηκε η νέα ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση με πυκνά κανονιστικά εργαλεία, καθώς και τι υποδοχής έτυχαν αυτοί οι νέοι θεσμοί από τα κράτη δανειστές (όπως εύστοχα τους αποκαλεί ο συγγραφέας, «Givers») και από τα κράτη δανειολήπτες («Receivers»). Φυσικά, δίνεται έμφαση στην ελληνική περίπτωση.

Ωστόσο, το βαθύτερο ερώτημα του βιβλίου είναι εάν η κρίση κατάφερε να αφήσει άθικτη

τη «μυστηριακή» («mystical») δύναμη του Συντάγματος, τον τύπο και την ουσία του. Ο συγγραφέας αναλύει εκτενώς και σχολιάζει κριτικά την οικονομική διακυβέρνηση, με το βλέμμα, όμως, διαρκώς στραμμένο στο ερώτημα της κυριαρχίας και της δημοκρατίας, καθώς και στο συνταγματικοθεωρητικό ερώτημα εάν και πώς μια κρίση, οικονομική ή άλλη, η οποία, πάντως, δεν είναι κρίση πολιτειακή, υπό την έννοια ότι δεν παραβιάζει τον τύπο του Συντάγματος, δεν εμπλέκει εισβολείς ή πραξικοπηματίες, αλλά προκύπτει από τα πράγματα και παράγει πολιτικούς καταναγκασμούς, μπορεί να απειλήσει την ουσία του. Εάν ο καθηγητής Δρόσος στο *Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας* [στο εξής: *Δοκίμιο*] που κυκλοφόρησε το 1996, πραγματεύτηκε την «εικόνα»¹, την ισχύ και τη γοητεία του Συντάγματος διαχρονικά από τη γένεση του νέου ελληνικού κράτους, στο νέο του βιβλίο περιγράφει, σχολιάζει, αλλά και τοποθετείται για το πώς αναμετριέται το Σύνταγμα με τις προκλήσεις της νέας εποχής. Είναι η εποχή, στην οποία τα βασικά της δημοκρατίας έχουν κατακτηθεί, οι ανακατατάξεις, όμως, του κοινωνικο-οικονομικού βίου ασκούν νέου είδους πιέσεις στο Σύνταγμα. Η νέα κρίση, αυτή της πανδημίας, επιβεβαιώνει αυτήν τη νέα πραγματικότητα και το βιβλίο προσφέρει γόνιμους προβληματισμούς και για τη νέα αυτή δοκιμασία.

II. Η ΜΕΘΟΔΟΣ

Η μέθοδος που μεταχειρίζεται ο καθηγητής Δρόσος στο νέο του βιβλίο μάς είναι οικεία και από το *Δοκίμιο*. Πρόκειται για τη μέθοδο της κριτικής θεώρησης του δικαίου, η οποία «*παρατηρεί τα νομικά φαινόμενα, προσπαθεί να κατανοήσει την εσωτερη λογική την οποία επικαλούνται (ή ακολουθούν) οι διάφορες νομικές*

θεωρήσεις ή συλλογισμοί, σημειώνει τα χαρακτηριστικά ή τις ενδεχόμενες αντιφάσεις τους»². Ακόμη, στηρίζεται στην εκ του σύνεγγυς ανάγνωση («close reading») των κειμένων. Τούτο διότι «*η γλώσσα, η επιλογή των λέξεων, το ύφος και η όλη κατασκευή των συλλογισμών και των επιχειρημάτων συνδέονται αναπόδραστα με ό,τι θα μπορούσε να αποκληθεί “ουσία” ή “κεντρική ιδέα” του συλλογισμού ή του επιχειρήματος*»³.

Ο καθηγητής Δρόσος μας βοηθά να διαβάσουμε εκ του σύνεγγυς μαζί του τα κρίσιμα κείμενα της περιόδου που μελετά, για παράδειγμα τις πρώτες αποφάσεις που εξέδωσε η Ευρωπαϊκή Ένωση με το ξέσπασμα της ελληνικής κρίσης. Το σχετικό κεφάλαιο ο συγγραφέας το τιτλοφορεί ως «*Η αγωνία των τίτλων*» (“The agony of the titles”)⁴ και εφιστά την προσοχή μας στους μακροσκελείς τίτλους των σχετικών αποφάσεων. Για παράδειγμα η απόφαση 2010/181/ΕΕ είχε τον φιλόδοξο και, κρινόμενο εκ των υστέρων, μάλλον υπεραισιόδοξο τίτλο: “*Making public Recommendation 2010/190/EU with view to ending the inconsistency with the broad guidelines of the economic policies in Greece and removing the risk of jeopardizing the proper functioning of the economic and the monetary union*”. Ο συγγραφέας αναδεικνύει έτσι την αγωνία των υποκειμένων για την επαναφορά της ελληνικής οικονομίας σε ανεκτές ατραπούς και την επιτακτική διάσωση της Ευρωζώνης.

Πολύ χαρακτηριστική είναι και η ανάγνωση από τον συγγραφέα της ομιλίας του Wolfgang Schäuble στο οικονομικό φόρουμ των Βρυξελλών στις 5 Μαΐου 2011, η οποία έφερε τον επίσης μεγαλόπνοο τίτλο “*A Comprehensive Strategy for the Stabilization of the Economic and Monetary Union*”⁵. Αναγινώσκοντας εκ του σύνεγγυς, ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι

¹ Βλ. για παράδειγμα το κεφάλαιο «*Το Σύνταγμα ως εικόνα πολιτεύματος*» με αναφορά στην πρόσληψη του Συντάγματος κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα, σε: Γ. Ζ. Δρόσο, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1996, σελ. 24-38.

² Γ. Ζ. Δρόσος, ό.π., σελ. 677.

³ Γ. Ζ. Δρόσος, ό.π., σελ. 17.

⁴ *The Flight of Icarus*, σελ. 38.

⁵ *The Flight of Icarus*, σελ. 123-127.

ο Γερμανός Υπουργός Οικονομικών αντιλαμβάνονταν την κρίση ως επιμέρους κρίσεις χρέους ορισμένων κρατών μελών της Ευρωζώνης και όχι ως νομισματική κρίση της Ευρωζώνης⁶, γεγονός που εξηγεί τη μετέπειτα διαμόρφωση της νέας ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης μέσα από διακυβερνητικές παρά ενωσιακές διαδικασίες. Διαβάζοντας, λοιπόν, εκ του σύνεγγυς, ανακαλύπτουμε το νόημα των κειμένων, τα υπονοούμενά τους, τα πολιτικά συμφραζόμενα και σίγουρα το ιδεολογικό κλίμα και το άρωμα μιας εποχής.

* * *

Η ανάγνωση που επιχειρεί ο συγγραφέας ενίοτε στέκεται σε λεπτομέρειες, για παράδειγμα όταν περιγράφει επιμελώς το σύστημα της νέας οικονομικής διακυβέρνησης (κανονισμούς, οδηγίες, διεθνείς συμφωνίες)⁷, επειδή οι λεπτομέρειες είναι κρίσιμες για την προσπάθειά του να αναδείξει το ιδεολογικό, αλλά και πολιτισμικό πρόταγμα της οικονομικής διακυβέρνησης, το οποίο ο συγγραφέας αργότερα θα αποδώσει με τους όρους «διαποίμανση και καταπειθάρχηση» (“Pastorship and Discipline”)⁸, με προφανείς τους συνειρμούς προς μια προτεσταντικής υφής και αυστηρότητας ηθική θεώρηση της οικονομικής διακυβέρνησης και της δημόσιας ζωής.

Άλλες φορές, αυτό που σε πρώτο επίπεδο συνιστά «απλή» περιγραφή έχει τέτοια ένταση, κλιμάκωση, ειρωνεία ή χιούμορ που αποκτά τη δύναμη της ισχυρότερης τοποθέτησης. Εδώ είναι που η μέθοδος της κριτικής θεώρησης

του δικαίου συναντά την ευγλωττία, τις λογοτεχνικές αρετές και την ευρύτερη παιδεία και καλλιέργεια του καθηγητή Δρόσου. Η εισαγωγή του βιβλίου έχει τον τίτλο “Yesterday came suddenly”, από το γνωστό τραγούδι των Beatles, το οποίο ο συγγραφέας χρησιμοποιεί για να αναπαραστήσει πώς η κρίση ξαφνικά ξύπνησε τις Ελληνίδες και τους Έλληνες από τον λήθαργο μιας επίπλαστης οικονομικής ευμάρειας, οι οποίοι έμοιαζαν να κατοικούν ως τότε ευτυχισμένοι σε ένα «χωριό Ποτέμκιν»⁹, σε μια κατασκευασμένη, δηλαδή ψεύτικη, δήθεν πραγματικότητα. Έπειτα, στην ίδια εισαγωγή ο συγγραφέας μάς παρασύρει σε ένα διασκεδαστικό (παρά το δυσοίωνα περιεχόμενό του) κρεσέντο. Περιγράφει πώς το μέχρι πρότινος αδιάφορο για τους περισσότερους «χωριό Ποτέμκιν», με τα κατεστραμμένα δημόσια οικονομικά του θα κατέστρεφε την Ευρωζώνη, την Ευρωπαϊκή Ένωση και σιγά σιγά ολόκληρο τον πλανήτη. Δεν μπορεί κανείς παρά να χαμογελάσει με το κρεσέντο αυτό. Ο συγγραφέας κάποτε σαρκάζει: “[W]e [the Greeks] always knew that we were the epicentre of the world, now the world knows it too!”¹⁰. Σε άλλο σημείο του βιβλίου, ο συγγραφέας παρατηρεί σκωπτικά ότι οι κεφαλές της Ευρώπης είχαν την «ευγένεια» να ασχοληθούν με τα ελληνικά γαλατοπωλεία, τους φούρνους και το εμπόριο τις Κυριακές ως μείζον ζήτημα σταθεροποίησης της παγκόσμιας οικονομίας, αποδομώντας έτσι την ειλικρίνεια των προθέσεων, αλλά και την ίδια τη σοβαρότητα του διαβήματος.¹¹

Τέλος, δεν λείπουν παρατηρήσεις για το

⁶ *The Flight of Icarus*, σελ. 123: “Schäuble identified the nature of the crisis – it was not a currency crisis but various sovereign debt crises in individual Eurozone countries (caused by their own ‘erroneous economic and fiscal policies’, as in the case of Greece, or ‘by a banking system going off the rails’, as in Ireland – and indicated that reducing deficit does not hinder growth in the long term and that ‘German figures confirm that’”.

⁷ *The Flight of Icarus*, σελ. 128-214.

⁸ *The Flight of Icarus*, σελ. 358-360.

⁹ *The Flight of Icarus*, σελ. 3.

¹⁰ *The Flight of Icarus*, σελ. 3.

¹¹ *The Flight of Icarus*, σελ. 71: “[T]hey [the Summit] were led to feel that even their [of the Greeks] most modest professional activities were of the highest importance for Europe, and through Europe for the world economy. How else can it be explained that Greek milk-shops and bakeries (and Sunday trading and the sale periods) attracted the specific attention of the top European leadership, like Chancellor Merkel and President Hollande, and this so seriously that this level of attention is reflected expressis verbis in the Euro Summit’s Statement?”

νόημα των λέξεων («ονομάτων επίσκεψις»). Για παράδειγμα, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι για την εξάπλωση των συνεπειών της ελληνικής κρίσης χρησιμοποιήθηκε ο λατινογενής όρος «contagion», αντί του ελληνικού όρου «μιάσμα». Ο όρος «μιάσμα» αναφέρεται στην προσβολή διά του αέρα, στη θανατηφόρα ατμόσφαιρα, ενώ ο όρος “contagion” παραπέμπει στη μετάδοση διά της φυσικής επαφής¹². Σε ποιες σκέψεις μπορεί να θέλει να μας βάλει ο συγγραφέας με αυτήν την επισήμανση; Μπορούμε ίσως να σκεφτούμε ότι από τη μόλυνση μπορεί κανείς να προστατευθεί αποκόπτοντας ή απομονώνοντας το μολυσμένο σκέλος. Μια τέτοια προοπτική έδινε, στην περίπτωση της ελληνικής κρίσης, και στις δύο πλευρές (Ελλάδα και Ευρωζώνη) τη σφαλερή εντύπωση ότι υπήρχε κάποια διαφυγή, για παράδειγμα με ένα Grexit, ότι δηλαδή υπό μίαν έννοια δεν υπήρχε κοινότητα πεπρωμένου. Αντίθετα, στην περίπτωση του μιάσματος δεν υπάρχει διαφυγή, η νόσος μεταδίδεται διά του αέρα. Είναι τραγικά ειρωνικό ότι η νέα κρίση, αυτή της πανδημίας, έχει τα χαρακτηριστικά της μετάδοσης διά του αέρα, του μιάσματος δηλαδή, ώστε να μην αφήνει περιθώρια για βαυκαλισμούς και ψευδαισθήσεις.

Τέτοιες, σημασιολογικού τύπου, παρατηρήσεις επί των λέξεων εκ μέρους του συγγραφέα αναδεικνύουν το ύφος της εποχής και δίνουν «ψυχή» στα νομικά κείμενα αλλά και στις πολιτικές επιλογές. Από την άλλη, αποτελούν κομμάτι της ιστορίας. Οποσδήποτε πάντως αντικατοπτρίζουν το προσωπικό στιλ του συγγραφέα.

III. ΤΟ «ΠΛΑΙΣΙΟ» ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Το βιβλίο πλαισιώνεται από ένα εντυπωσιακό εξώφυλλο, τμήμα του πίνακα «Η πτήση του Ίκαρου» του Φλαμανδού ζωγράφου του 16ου αιώνα, Πέτερ Μπρίγκελ, κι έναν ακόμη πιο εντυπωσιακό επίλογο, για τον οποίο ο συγγραφέας επιλέγει τις τελευταίες γραμμές από το θαυμάσιο βιβλίο του Τόμας Μαν, *Το Μαγικό*

Βουνό. Ο επίλογος έχει τον τίτλο «Η παράξενη απώλεια ενδιαφέροντος για την τύχη του Χανς Κάστορπ» (“The Peculiar Lack of Interest in the Fate of Hans Castorp”). Πουθενά μέσα στο βιβλίο ο συγγραφέας δεν μιλά για τον μύθο του Ίκαρου, ενώ το απόσπασμα από *Το Μαγικό Βουνό* παρατίθεται αυτούσιο, χωρίς ιδιαίτερο σχολιασμό. Και τα δύο έργα τα εκθέτει ο συγγραφέας περίπου ως facta.

Για τον επίλογο, βέβαια, ο συγγραφέας μάς δίνει κάποια ερμηνευτική βοήθεια. Στην εισαγωγή του βιβλίου, όπως αναφέρθηκε, όλα τα βλέμματα είναι στραμμένα στο μικρό «χωριό Ποτέμκιν», το οποίο, με αφορμή την οικονομική κρίση, αποτέλεσε αντικείμενο υπερανάλυσης από επίσημους και μη επίσημους φορείς, ευρωπαϊκούς και διεθνείς, ενώ η πλούσια βιβλιογραφία για την ελληνική περίπτωση θα μπορούσε να ξεπηδήσει μόνον από τη σπηλιά του Αλαντίν, όπως παρατηρεί με μάλλον πικρό χιούμορ ο συγγραφέας¹³. Με την ίδια επιμέλεια και ο ίδιος ο συγγραφέας ομολογεί ότι ανέλυσε την ελληνική και την ευρωπαϊκή περίπτωση. Αναρωτιέται, όμως, ποια ήταν η φύση αυτής της προσοχής, αυτού του ενδιαφέροντος. Σε αυτό το ερώτημα απαντά με το παράδειγμα του Χανς Κάστορπ. Δηλαδή, μας εξηγεί ο συγγραφέας, με τον ίδιο επιμελή και λεπτομερή τρόπο, όπως η ελληνική περίπτωση, αναλύεται και η ζωή του κεντρικού ήρωα στο *Μαγικό Βουνό*, Χανς Κάστορπ. Ο αναγνώστης του *Μαγικού Βουνού* παρακολουθεί στις 750 περίπου σελίδες της γερμανικής έκδοσης τη διαμονή του Χανς Καστορπ για επτά ολόκληρα χρόνια σε σανατόριο της Ελβετίας, πληροφορείται με λεπτομέρεια για κάθε βελτίωση ή χειροτέρευση στον πνεύμονα του Κάστορπ, βυθίζεται στον σταθερό ρυθμό μιας εκ πρώτης όψεως πολύ βαρετής αλλά, κατά έναν περίεργο τρόπο, ιδιαίτερα ελκυστικής ζωής για τον Χανς Κάστορπ. Την ίδια έλξη ασκεί, νομίζω, και το *Μαγικό Βουνό* στον αναγνώστη, ο οποίος παραμένει να διαβάσει βυθισμένος για την καθημερινή ζωή

¹² *The Flight of Icarus*, σελ. 4.

¹³ *The Flight of Icarus*, σελ. 78-82.

του Κάστορπ, μια ζωή χωρίς εκπλήξεις που εκτυλίσσεται σε μια ψευδαίσθηση κενού ιστορικού χρόνου, στον οποίο, όμως, αναμοχλεύονται μεγάλα ρεύματα σκέψης της ευρωπαϊκής παράδοσης. Όταν ο Κάστορπ φεύγει από το σανατόριο, έχει ήδη από καιρό αποθεραπευτεί και πρέπει να πολεμήσει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στον πόλεμο, ο ήρωας του Τόμας Μαν ζει στην υγρασία, βυθίζεται στις λάσπες, τρέχει στο κρύο, χτυπιέται και βομβαρδίζεται. Κανείς δεν ενδιαφέρεται πια για τον Κάστορπ, γιατί δεν ήταν ποτέ αυτός το θέμα, γράφει ο Τόμας Μαν. Όπως ο Τόμαν Μαν, έτσι και οι πολιτικοί θεσμοί, οι συγγραφείς, εν τέλει και ο ίδιος ο συγγραφέας ανέλυσε διεξοδικά την ελληνική περίπτωση, αλλά, όπως ομολογεί, δεν ήταν καν αυτό το θέμα.

Από εδώ και πέρα, ο συγγραφέας μάς προσκαλεί να λύσουμε τον γρίφο. Θα επιχειρήσω εδώ μία ερμηνεία, αν και ο συγγραφέας, «παίζοντας» με τους αναγνώστες του, μάλλον τους καλεί να κάνει ο καθένας τις δικές του σκέψεις και αυτό είναι έκφραση της μεταμοντέρνας οπτικής του. Θα επιχειρήσω, λοιπόν, μια δική μου ερμηνεία. Όπως ανέφερα και στην εισαγωγή, το βαθύτερο ερώτημα του βιβλίου και το «θέμα» είναι πάντοτε η ισχύς του δημοκρατικού Συντάγματος και το πώς μπορεί αυτό να προστατεύσει τους πολίτες ή να εγγυηθεί τον εαυτό του σε μία κρίση, στην έκτακτη περίπτωση. Το ειδικότερο θέμα για την οικονομική κρίση είναι πόση δημοκρατία αντέχουν τα άδεια ταμεία¹⁴, ένα ερώτημα με το οποίο αρκετές φορές χρειάστηκε να αναμετρηθεί το νέο ελληνικό κράτος. Πώς σχετίζεται, όμως, το θέμα αυτό με την τύχη του Κάστορπ;

Στο *Μαγικό Βουνό* η ξαφνική απώλεια ενδιαφέροντος για τον Χανς Κάστορπ θα μπορούσε να εξηγηθεί μέσα από το γεγονός του πολέμου. Ο πόλεμος ήρθε να ισοπεδώσει, αλλά και να ταρακουνήσει μια λιμνάζουσα κοινωνία. Όψη της ακινησίας της κοινωνίας ήταν και η ίδια η αληθινή γοητεία που ασκούσε σε έναν νέο και πολλά υποσχόμενο αστό από το Αμβούργο

(τον Κάστορπ) το *Μαγικό Βουνό*. Για την ελληνική περίπτωση, όμως, πώς εξηγείται η ξαφνική απώλεια ενδιαφέροντος; Θα μπορούσε να απαντήσει κανείς ότι η πανδημία, ως άλλος «πόλεμος», ισοπέδωσε την ενδελεχή μέριμνα για την οικονομική σταθερότητα και τα υγιή δημοσιονομικά ως άλλου είδους πολυτέλεια, ως άλλου είδους διαμονή σε ελβετικό σανατόριο. Η πανδημία, όμως, δεν είχε ενσκήψει, όταν ο συγγραφέας τελείωνε το βιβλίο του. Από αυτήν την άποψη, ο επίλογός του θα μπορούσε να θεωρηθεί προφητικός. Ποια είναι, όμως, η «προφτεία»;

Ας επιχειρήσουμε μια διατύπωση. Κάθε τι που δεν ανήκει στα «ουσιώδη», στα θεμελιώδη για τη συγκρότηση και άσκηση της κρατικής εξουσίας μπορεί σύντομα να ξεπεραστεί από την ιστορία, η οποία τότε –μαζί με το Σύνταγμα– ρίχνει πάνω στο μέχρι πρότινος αντικείμενο της ενασχόλησής της το αδιάφορο βλέμμα της. Τέτοιο μη θεμελιώδες, και κατά τούτο «ανάξιο» της συνταγματικής περιβολής, αντικείμενο είναι η μία ή η άλλη οικονομική πολιτική: δημοσιονομικής σταθερότητας ή πληθωρισμού, δημοσίων έργων ανάπτυξης ή ιδιωτικών επενδύσεων. Μη θεμελιώδης, ώστε να αποτελεί περιεχόμενο του Συντάγματος, θεμελιώδης, όμως, για τη δημοκρατική αρχή. Ο συγγραφέας έχει αφιερώσει πολλές σελίδες του βιβλίου του για να καταδείξει ότι μια συγκεκριμένη οικονομική πολιτική δεν μπορεί να είναι καταστατικό στοιχείο μιας πολιτείας, ευρωπαϊκής ή εθνικής, και ότι η επιλογή της οικονομικής πολιτικής είναι ζήτημα δημοκρατίας και πολιτικής διαδικασίας. Η πολιτική διαδικασία μπορεί σήμερα να αναδεικνύει μια προτεραιότητα, την οποία αργότερα ή και έξαφνα θα σκεπάσει η λήθη ή ακόμη χειρότερα η αδιαφορία. Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε.

Πιθανόν, όμως, να μπορεί να υπάρξει και ένα ακόμη επίπεδο ανάλυσης. Γι' αυτό πρέπει να δούμε όλο το πλαίσιο, τον επίλογο, αλλά και το εξώφυλλο του βιβλίου. Ο πίνακας στο εξώφυλλο, όπως αναφέρθηκε, έχει τον τίτλο

¹⁴ *The Flight of Icarus*, ενδεικτικά σελ. 218.

«Η πτήση του Ίκαρου». Στην πραγματικότητα, όμως, απεικονίζεται η πτώση του Ίκαρου και η αρχή της βύθισής του στο νερό. Ποιος να είναι ο Ίκαρος; Η Ελλάδα, η οποία για αρκετά χρόνια πέταξε με ψεύτικα φτερά, έζησε μια σαθρή ευημερία και η κρίση έδρασε σαν τον ήλιο που έλιωσε γρήγορα τα φτερά της; Ή μήπως ο Ίκαρος είναι η Ευρώπη και η πτήση του Ίκαρου μια δυσσιώπη πρόβλεψη για το μέλλον της; Κάθε μία από τις δύο αυτές ερμηνείες θα μπορούσε να ευσταθεί. Στον συγγραφέα, όμως, όπως νομίζω προκύπτει από το βιβλίο του, δεν αρέσει καθόλου να προβλέπει. Σχολιάζει κριτικά και θέτει τα ερωτήματα. Υπαινίσσεται τις απαντήσεις, ακόμη και τις καταστροφές, αλλά αφήνει ταυτόχρονα, σκοπίμως, ανοιχτά τα ερωτήματα. Αυτό θα μπορούσε να είναι κομμάτι της μεταμοντέρνας του αμφιβολίας για τα πράγματα. Πρώτιστα, όμως, είναι μέρος της δημοκρατικής του παιδείας. Στο τέλος αποφασίζει η πλειοψηφία, ο δήμος θα κρίνει την πορεία της ιστορίας.

Τι άλλο μπορεί, λοιπόν, να σημαίνει η πτήση του Ίκαρου και ο πίνακας του Μπρίγκελ; Τον πίνακα διατρέχει η ίδια βασική ιδέα της αδιαφορίας για κάτι που άλλοτε φάνταζε σημαντικό, όπως και η υγεία του Χανς Κάστορπ ή τα δημοσιονομικά του μικρού «χωριού Ποτέμκιν». Η συνολική εικόνα του πίνακα είναι αυτή της ήρεμης ζωής της υπαίθρου του 16ου αιώνα. Στο ευρύτερο πλαίσιο του πίνακα (τμήμα του μόνο είναι στο εξώφυλλο) με δυσκολία προσέχει κανείς τα πόδια του Ίκαρου που μόλις έχει πέσει στη θάλασσα και βυθίζεται στο νερό. Η ζωή συνεχίζεται, θα έλεγε κάποιος, με κάποιον στωικό ρυθμό, αν και η πτήση του Ίκαρου μπορεί κάποτε να είχε τραβήξει το ενδιαφέρον.

Μπορεί ο συγγραφέας να υπαινίσσεται κάποια βασική θέση του για το Σύνταγμα πλαισιώνοντας το βιβλίο του με αυτό το διπλό μήνυμα της δυσεξήγητης αδιαφορίας; Αυτό είναι ένα ακόμη ερώτημα, με το οποίο ο συγγραφέας «παιδεύει» τους αναγνώστες του. Ίσως ο συγγραφέας να θέτει το ζήτημα της «ζωής» του

Συντάγματος («του δημοκρατικού Συντάγματος, αλλιώς δεν είναι Σύνταγμα», γράφει ο καθηγητής Δρόσος)¹⁵ στον βαθύ ιστορικό χρόνο. Το Σύνταγμα, ανεξάρτητα από το πόσα χρόνια θα επιβιώσει, θεσπίζεται ως αιώνιο, αδιατάρακτο και αγέρωχο. Συμβολίζει, γοητεύει, ισχύει και περιορίζει τον κυρίαρχο, αγνοεί δε επιδεικτικά τη δυνατότητα ανατροπής του. Αυτή η δύναμή του μπορεί να περιλαμβάνει και κάποια στωική στάση απέναντι στα γεγονότα που θα το συνταράξουν, όσο ισχύει. Είναι το Σύνταγμα υπό αυτήν την έννοια υπεράνω όλων ή μήπως όχι; Η συζήτηση μπορεί να συνεχιστεί.

IV. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Στην ενότητα αυτή θα προσπαθήσω να διατρέξω το ίδιο το βιβλίο και περιορισμένα να διατυπώσω σκέψεις γύρω από αυτό. Γι' αυτό, η ανάλυση γίνεται πιο περιγραφική, αλλά, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, καθόλου λιγότερο απαιτητική. Θα σταθώ στον σκελετό του βιβλίου (μέρη, ενότητες, τίτλους) και σε ορισμένες από τις πολλές επιμέρους θέσεις και σχόλια που διατυπώνονται, αναπόφευκτα μέσα από τον φακό της δικής μου επιλογής, προσπαθώντας πάντως να μεταφέρω κάτι (είναι βέβαιο, πολύ λιγότερο) από τον ρυθμό του ίδιου του βιβλίου.

1. Πρώτο μέρος

Το πρώτο μέρος του βιβλίου έχει τον τίτλο «Στιγμές της κρίσης και η μεταμόρφωση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Διακυβέρνησης» ("Moments of the Crisis and the Metamorphosis of the European Economic Governance"). Στην πρώτη ενότητα, ο συγγραφέας παρουσιάζει τις βασικές συνισταμένες του «μακροοικονομικού Συντάγματος»¹⁶ της Ένωσης, όπως εδραιώθηκε από τη Συνθήκη του Μαάστριχτ και συμπληρώθηκε με τη Συνθήκη της Λισαβόνας. Όπως όλες οι μεγάλες αφηγήσεις που εξηγούν τα φαινόμενα, η ανάλυση ξεκινά από την αιτία του κακού, από

¹⁵ *The Flight of Icarus*, σελ. 363. Το σημείο αυτό θα το αναλύσουμε εκτενώς και πιο κάτω.

¹⁶ *The Flight of Icarus*, σελ. 24

το «προπατορικό αμάρτημα»¹⁷ της Ένωσης, το οποίο συνίσταται στη «διαρθρωτική ασυμμετρία»¹⁸ ανάμεσα στην πλήρη ομοσπονδιοποίηση της νομισματικής πολιτικής και στην απλή προσπάθεια σύγκλισης των οικονομικών πολιτικών των κρατών μελών της Ευρωζώνης, την οποία προβλέπουν οι Συνθήκες. Αυτή η ασύμμετρη δομή του μακροοικονομικού Συντάγματος της Ένωσης, είτε «αφελής», «κοντόφθαλμη» και «υπεραισιόδοξη», είτε «ιδιοτελής», όπως τη χαρακτηρίζει ο συγγραφέας, το βέβαιο είναι πως άφηνε παντελώς απροστάτευτη την Ευρωζώνη σε περίπτωση που μια χώρα θα οδηγείτο σε χρεοκοπία.¹⁹ Ωστόσο, αντίθετα από τη Βίβλο, η έκπτωση από τον «παράδεισο» (της Ευρωζώνης) δεν ήταν η λύση που επελέγη.

Η λύση ήταν τα Μνημόνια. Έτσι, τη δεύτερη ενότητα ο συγγραφέας την αφιερώνει στα τρία ελληνικά Μνημόνια, στον δρόμο προς αυτά, παραθέτει τις βασικές ρυθμίσεις, περιγράφει τη νομική μορφή τους και εξηγεί πώς απέκτησαν τη νομική ισχύ τους.²⁰ Πρόκειται για μια ενότητα ιδιαίτερα επωφελή και για τον ξένο αναγνώστη, ο οποίος αποκτά πρόσβαση σε μια πολύ ακριβή αποτύπωση των βασικών ρυθμίσεων και δεσμεύσεων των Μνημονίων, διανοημένη με τα κρίσιμα οικονομικά δεδομένα –εκείνα δηλαδή που συνθέτουν τον πυρήνα της δημοσιονομικής αρχικά, οικονομικής στη συνέχεια κρίσης– αλλά και με τα πολιτικά γεγονότα της περιόδου. Τα εξωνομικά στοιχεία γίνονται κομμάτι της νομικής αφήγησης κατά το ότι φωτίζουν τα κίνητρα, την ιδεολογία, ακόμη και την ψυχολογική στάση των δρώντων υποκειμένων. Συνεχίζοντας την παράδοση του Σβώλου για την κοινωνιολογική ανάλυση των θεσμών, ο καθηγητής Δρόσος παραθέτει τις νομικές ρυθμίσεις ως προϊόντα του ιστορικού τους χρόνου.

Ο συγγραφέας, στην ενότητα αυτή, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο πολυσυζητημένο ζήτημα

της «ιδιοκτησίας» των Μνημονίων και επιλέγει προσεκτικά τις λέξεις. Τα προγράμματα στήριξης και οι όροι τους δεν αποτελούσαν το περιεχόμενο μιας «συμφωνίας» (“agreed”), ούτε «υιοθετούνταν» (“endorsed”) από την ελληνική κυβέρνηση, αντίθετα «ανήκαν» (“owned”) στην ελληνική κυβέρνηση. Η «ιδιοκτησία» του προγράμματος από την ελληνική κυβέρνηση, πέρα από την πολιτική της σημασία που μας είναι οικεία, έχει και νομική σημασία, την οποία αναδεικνύει ο συγγραφέας: αν τα προγράμματα αυτά αποτύγχαναν, η νομική και, κυρίως, η πολιτική ευθύνη όχι μόνο για την εφαρμογή τους (προφανέστατα) αλλά και για το ίδιο το περιεχόμενό τους ανήκε αποκλειστικά στην ελληνική κυβέρνηση²¹. Ουδείς θα μπορούσε νομικά να επιδιώξει το οτιδήποτε από τα ευρωπαϊκά ή τα διεθνή όργανα ή τα κράτη που συνδιαμόρφωναν το πρόγραμμα.

Στη δεύτερη αυτή ενότητα εντάσσονται και δύο παρεκβάσεις, οι οποίες ξεναγούν τον ξένο αλλά και τον Έλληνα αναγνώστη σε δύο ειδικότερα «ελληνικά» θέματα: τη σχέση μας με τα στατιστικά στοιχεία στην πρόσφατη ιστορία μας και διαχρονικά τη σχέση μας με τη χρεοκοπία και τον συνακόλουθο περιορισμό της κυριαρχίας μας. Και στις δύο περιπτώσεις, ο συγγραφέας αναδεικνύει ότι το πώς αντιμετωπίζονται τα στατιστικά λάθη ή μια χρεοκοπία είναι –πρωτίστως– συνάρτηση του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων στις διεθνείς σχέσεις, γεγονός το οποίο συσκοτίζεται, εάν τα αντιμετωπίσουμε μόνο ως ζητήματα νομικής ορθότητας.

Η πρώτη παρέκβαση (“Excursus I”) αφορά, λοιπόν, τα “Greek”, αλλά και τα “European Statistics”²². Ο συγγραφέας αναδεικνύει, με κατά λέξη παραπομπές, ότι ο διεθνής τύπος αλλά και αξιωματούχοι της Ένωσης με ευκολία έκαναν λόγο για την «απάτη» των Ελλήνων γύρω από τα στατιστικά στοιχεία. Έπειτα, φω-

¹⁷ *The Flight of Icarus*, σελ. 15.

¹⁸ *The Flight of Icarus*, σελ. 24-29.

¹⁹ *The Flight of Icarus*, σελ. 34.

²⁰ *The Flight of Icarus*, σελ. 35-78.

²¹ *The Flight of Icarus*, σελ. 49. Βλ. συναφώς και σελ. 187.

²² *The Flight of Icarus*, σελ. 83-96.

τίζει σειρά από γεγονότα που, σε αντίθεση με την κυρίαρχη αντίληψη για τους παραβατικούς και απείθαρχους Έλληνες και τους άτεγκτους, άμεμπτους και πειθαρχημένους Ευρωπαίους, δείχνουν ότι στην πραγματικότητα η ιστορία με τα στατιστικά στοιχεία ήταν μια ιστορία συνεισφοράς. Ποια είναι αυτά τα γεγονότα;

Η επίσημη αναφορά της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα στατιστικά στοιχεία του ελλείμματος και του χρέους, παρατηρεί ο συγγραφέας, έκανε λόγο για «μεθοδολογικές αδυναμίες και μη ικανοποιητικές τεχνικές διαδικασίες»²³, ουδέποτε χρησιμοποίησε τον όρο της παραχάραξης (“falsified”), αντίθετα αρκέστηκε να κάνει λόγο για κακή παρουσίαση των στοιχείων (“misrepresentation”, “misreporting”)²⁴. Ακόμη, μας θυμίζει ο συγγραφέας, η Eurostat τον Απρίλιο του 2007 απέσυρε τις επιφυλάξεις της για την αξιοπιστία των ελληνικών στατιστικών στοιχείων κι έτσι «έκλεισε» η διαδικασία που είχε κινηθεί εναντίον της Ελλάδος για υπέρβαση του δείκτη χρέους τον Ιούνιο του 2007²⁵. Τον Σεπτέμβριο του 2007 διεξήχθησαν εκλογές, οι οποίες επανέφεραν στην εξουσία το συντηρητικό κόμμα. Ο συγγραφέας παρατηρεί ότι τότε η Ένωση και οι Ευρωπαίοι αξιωματούχοι, οι προερχόμενοι από τα συντηρητικά κόμματα, πιστοποιούσαν την ανάνηψη της ελληνικής οικονομίας²⁶. Τον Απρίλιο του 2008, η Eurostat επανέφερε κάποιες επιφυλάξεις της για τα ελληνικά στατιστικά στοιχεία, αλλά τελικά επικύρωσε τα στοιχεία του Οκτωβρίου 2008 και Απριλίου 2009, αφού –μετά από παρεμβάσεις και διορθώσεις της– είχε αυξηθεί κατά τι ο δείκτης του δηλωθέντος χρέους²⁷. Τον Απρίλιο του 2008 το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο καλωσόριζε τη μακρά περίοδο υψηλών αποδόσε-

ων της ελληνικής οικονομίας και χαρακτήριζε υγιές το τραπεζικό σύστημα²⁸. Άλλωστε, σημειώνει ο συγγραφέας, οι ευρωπαϊκοί κανόνες της οικονομικής στατιστικής έγιναν αυστηρότεροι μόλις το 2004, ενώ το 2005 τα κράτη μέλη απέρριψαν πρόταση της Επιτροπής να δοθούν ερευνητικές εξουσίες στο Eurogroup²⁹. Με δυο λόγια, εννοεί ο συγγραφέας, η ανοχή προς την ελληνική στατιστική εξασφαλιζόταν για ικανό διάστημα λόγω ιδεολογικής σύμπλευσης της τότε ελληνικής κυβέρνησης και των ισχυρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η δεύτερη παρέκβαση (“Excursus II”) φέρει τον αποστολικό τίτλο «Δι’ εσόπτρου εν αινίγματι», τον οποίο ο συγγραφέας παραθέτει στα λατινικά (“Per Speculum et in Aenigmatē”) και αναφέρεται στην ιστορία του ελληνικού δανεισμού, αλλά και στη σημασία του Συντάγματος του 1975³⁰.

Πρώτα πρώτα, η παρέκβαση αναφέρεται στα δάνεια της ανεξαρτησίας (1824, 1825, 1830), στην απευθείας κατάσχεση δημοσίων εσόδων (όπως των εσόδων του λιμανιού της Σύρου το 1843) από τις εγγυήτριες δυνάμεις για την αποπληρωμή των δανείων, στον τριετή αποκλεισμό του Πειραιά από τη Γαλλία και την Αγγλία λόγω της ατυχούς εμπλοκής της Ελλάδας στον Κριμαϊκό πόλεμο στο πλευρό της Ρωσίας. Μετά τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου, πλέον και οι τρεις εγγυήτριες δυνάμεις επέβαλαν στην Ελλάδα ένα τριμελές συμβούλιο για την ελληνική δημοσιονομική κατάσταση, την οποία ο συγγραφέας αποκαλεί ως την «πρώτη Τρόικα». Η αναφορά του συμβουλίου, που ολοκληρώθηκε δύο χρόνια μετά (1857-1859), επεσήμανε διαρθρωτικές ελλείψεις του συστήματος, περιλαμβανομένης της έλλειψης

²³ *The Flight of Icarus*, σελ. 86.

²⁴ *The Flight of Icarus*, σελ. 86.

²⁵ *The Flight of Icarus*, σελ. 89.

²⁶ *The Flight of Icarus*, σελ. 92.

²⁷ *The Flight of Icarus*, σελ. 89.

²⁸ *The Flight of Icarus*, σελ. 93.

²⁹ *The Flight of Icarus*, σελ. 95.

³⁰ Παύλου, Προς Κορινθίους, Α', 13.12· *The Flight of Icarus*, σελ. 97-116.

κτηματολογίου³¹. Ακόμη, ο συγγραφέας αναφέρεται στη Διεθνή Οικονομική Επιτροπή του 1898, που ακολούθησε την ταπεινωτική ήττα των Ελλήνων στον πόλεμο του 1897 εναντίον των Τούρκων. Η Διεθνής Οικονομική Επιτροπή είχε σταματήσει να ασκεί τις αρμοδιότητες ελέγχου και εποπτείας ήδη το 1937, μα έπαυσε να υπάρχει μόνο μετά από «φυσικό θάνατο», όταν έληξε η θητεία της το 1978³². Όπως δηλαδή και στην περίπτωση του Κάστορη ή του Ίκαρου, μια στιγμή χάθηκε το ενδιαφέρον για κάτι που άλλοτε θεωρείτο σημαντικό, παρά το ότι αυτό νομικά συνέχισε να υφίσταται. Και πάλι δηλαδή, αυτή η «παράξενη» απώλεια ενδιαφέροντος εξηγείται μέσα από τις πολιτικο-κοινωνικές ζυμώσεις. Το πρωτείο της πολιτικής διαδικασίας –που διαμορφώνει την ατζέντα– είναι σταθερή συνισταμένη του βιβλίου αυτού. Το πρωτείο αυτό αποτελεί την αντίστροφη όψη της δημοκρατικής αρχής.

Η δημοκρατική δύναμη του Συντάγματος του 1975 αποτελεί το αντικείμενο πραγμάτευσης στο υπόλοιπο μέρος της παρέκβασης. Ο συγγραφέας επικεντρώνεται στην «ονομαστική αξία» (“nominal value”) του Συντάγματος του 1975, το οποίο αποτέλεσε «προϊόν μιας δημοκρατικής έκρηξης»³³ μετά την επταετία, αλλά και τη μεταπολεμική, καχεκτική δημοκρατία και το παρασύνταγμα, τις βασικές παραμέτρους του οποίου εξηγεί στον διεθνή (και όχι μόνο) αναγνώστη³⁴. Ωστόσο, συνεχίζει ο συγγραφέας, οι Έλληνες μέσα από τις σπατάλες παραιτήθηκαν σταδιακά από την εθνική τους κυριαρχία, σπαταλώντας έτσι και το δημοκρατικό κεφάλαιο που κατακτήθηκε με το Σύνταγμα του 1975. Ο συγγραφέας αναφέρει, μεταξύ άλλων, το παράδειγμα της πρότασης Γιαννίτση για το ασφαλιστικό σύστημα (2000-2001) που απορρίφθηκε από το μεγαλύτερο μέρος του

πολιτικού κόσμου³⁵. Κι επειδή αυτά συμβαίνουν και σε άλλα μέρη του κόσμου, ο συγγραφέας κλείνει αυτήν την παρέκβαση (χρησιμοποιώντας ξανά τον τίτλο τραγουδιού των Sixties, “California Dreamin’”), με την αναφορά στην περίπτωση του δημοψηφίσματος του 1978 στην Καλιφόρνια με το οποίο οι πολίτες της μετέπειτα πτωχεύσασας πολιτείας είχαν αποφασίσει να καθηλώσουν τον φόρο ιδιοκτησίας³⁶.

Το πεδίο έχει πλέον προετοιμαστεί αρκετά για το πέρασμα στις λεπτομέρειες της νέας ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης. Η τρίτη ενότητα του πρώτου μέρους έχει τον τίτλο «Θεσμική δημιουργικότητα» (“Institutional Creativity”). Στην ενότητα αυτή, ο συγγραφέας περιγράφει τους θεσμούς της νέας ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης, που δημιουργήθηκαν για την αντιμετώπιση της κρίσης, αλλά και για την πρόληψη νέων κρίσεων, σε μια προσπάθεια το «προπατορικό αμάρτημα» της Ένωσης να μην αποβεί μοιραίο. Σταθερό στοιχείο που διέπει την όλη αυτή παρουσίαση είναι η σύνδεση των μεταρρυθμίσεων στην οικονομική διακυβέρνηση της Ένωσης και ιδίως της Ευρωζώνης με τη δημοσιονομική (αρχικά) και οικονομική στη συνέχεια κρίση: τα συμπτώματα της κρίσης (όπως και τα ελλείμματα στη θεσμική κατασκευή του ευρώ και οι «ευελιξίες» στην υλοποίησή τους) εμφανίζονται ως η πρώτη ύλη που οδήγησε στη θεσμική απάντηση της Ένωσης στην κρίση και της προσέδωσε και το ουσιαστικό της περιεχόμενο. Το στοιχείο αυτό ενισχύεται από την εμφανή σύνδεση της συμπτωματολογίας της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης, όπως αυτή αναδεικνύεται με τη λεπτομερή παρουσίαση των Μνημονίων, με την ουσία της γενικευμένης θεσμικής απάντησης της Ένωσης. Ο συγγραφέας διακρίνει τη θεσμική αυτή απάντηση σε επίπεδο στρα-

³¹ *The Flight of Icarus*, σελ. 101.

³² *The Flight of Icarus*, σελ. 102-104.

³³ *The Flight of Icarus*, σελ. 105.

³⁴ *The Flight of Icarus*, σελ. 105-107.

³⁵ *The Flight of Icarus*, σελ. 109.

³⁶ *The Flight of Icarus*, σελ. 115-116.

τηγικής (“strategic”) και σε επίπεδο τακτικής (“tactical”)³⁷.

Στο «στρατηγικό» επίπεδο εντάσσονται θεσμοί που λειτουργούν προληπτικά (εποπτεία), αλλά και κατασταλτικά (για παράδειγμα με επιβολή κυρώσεων) με σκοπό την τήρηση της δημοσιονομικής πειθαρχίας. Πρόκειται, πρώτα πρώτα, για την αναμόρφωση του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης διά των περιφημων Six-Pack και Two-Pack. Το Six-Pack είναι μια δέσμη ευρωπαϊκής νομοθεσίας αποτελούμενη από πέντε κανονισμούς και μία οδηγία: τον Κανονισμό 1175/2011 για το ευρωπαϊκό εξάμηνο, τον Κανονισμό 1176/2011 για την πρόληψη και τη διόρθωση ανισοσκελισμών, τον Κανονισμό 1177/2011 για την επιτάχυνση και τη διασαφήνιση της διαδικασίας υπερβολικού ελλείμματος, καθώς και τους Κανονισμούς 1173/2011 και 1174/2011 για τα διοικητικά πρόστιμα, και, τέλος, την Οδηγία 2011/85, η οποία απευθύνεται στα κράτη μέλη και περιέχει λεπτομερείς κανόνες για τη σύνταξη των προϋπολογισμών των κρατών μελών³⁸. Από την άλλη, το Two-Pack είναι μία δέσμη δύο Κανονισμών που περιλαμβάνουν αυστηρότερους κανόνες εποπτείας κι επιτήρησης για τα κράτη μέλη της Ευρωζώνης (Κανονισμοί 472 και 473/2013)³⁹. Η ανάλυση είναι εκτενής και στέκεται στις περίτεχνες προϋποθέσεις επέλευσης των συνεπειών των οικείων ρυθμίσεων. Η στρατηγική απάντηση στην κρίση αφορά ακόμη την αναμόρφωση του δικαίου των τραπεζών με τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Συστήματος Οικονομικής Επιτήρησης⁴⁰ και της Ευρωπαϊκής Τραπεζικής Ένωσης⁴¹. Η σχετική ευρωπαϊκή νομοθεσία «έσπασε τον φαύλο κύκλο ανάμεσα στους κυρίαρχους και στις τράπεζες», επισημαίνει ο συγγραφέας⁴².

Σε επίπεδο «τακτικής», αναπτύχθηκαν θεσμοί οι οποίοι ενεργούν πυροσβεστικά, όταν, δηλαδή, προκύψει κρίση χρέους και δανεισμού. Πρόκειται για τους διάφορους δανειοδοτικούς μηχανισμούς που εξασφαλίζουν ρευστότητα στα κράτη μέλη που δεν μπορούν να δανειστούν. Αναλύονται διεξοδικά ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Οικονομικής Σταθερότητας (EFSF), καθώς και ο διάδοχος και μόνιμος Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας (ESM), ενώ επίσης τονίζεται ο «υβριδικός» τους χαρακτήρας, δηλαδή η υιοθέτηση εργαλείων που βρίσκονται έξω από το ενωσιακό δίκαιο και αποκτούν υπόσταση μέσω διεθνών συμβάσεων μεταξύ των κρατών κατ’ αρχήν της Ευρωζώνης και όχι μέσω των γνωστών και πεπατημένων νομοθετικών και κανονιστικών ενωσιακών διαδικασιών⁴³. Επισημαίνεται η αναθεώρηση του άρθρου 136 ΣΛΕΕ για την εδραίωση του ESM και αναλύεται εκτενώς η απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση *Pringle*. Στην απόφαση *Pringle* το ΔΕΕ διαπίστωσε τη συμφωνία του ESM με το ευρωπαϊκό δίκαιο, ιδίως δε με την περίφημη ρήτρα μη εξαγοράς [“no-bailout clause”, με το σκεπτικό ότι ο ESM υπηρετεί τον «υπέρτερο σκοπό» (“higher objective”)] που τίθεται με τη ρήτρα αυτή, ο οποίος είναι η οικονομική σταθερότητα στην Ένωση⁴⁴. Στη συνέχεια, ο συγγραφέας παρουσιάζει κριτικά τις αποφάσεις *Mallis, Ledra, Sotiropoulou, ADEDY*, αναδεικνύοντας την απουσία δυνατότητας δικαστικού ελέγχου των πράξεων του Eurogroup και του ESM, και το σχετικό έλλειμμα Κράτους Δικαίου⁴⁵, αν και η απόφαση του ΔΕΕ στη *Ledra* δέχτηκε τουλάχιστον, σε επίπεδο παραδεκτού, τη δυνατότητα δικαστικού ελέγχου των πράξεων της Επιτροπής ή της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας στο

³⁷ *The Flight of Icarus*, σελ. 128.

³⁸ *The Flight of Icarus*, σελ. 129-139.

³⁹ *The Flight of Icarus*, σελ. 139-145.

⁴⁰ *The Flight of Icarus*, σελ. 152-159.

⁴¹ *The Flight of Icarus*, σελ. 159-169.

⁴² *The Flight of Icarus*, σελ. 146.

⁴³ *The Flight of Icarus*, σελ. 175-189.

⁴⁴ *The Flight of Icarus*, σελ. 189-203, με έμφαση σελ. 197-198.

⁴⁵ *The Flight of Icarus*, βλ. και σελ. 346-350.

πλαίσιο της συμμετοχής τους στον ESM από την άποψη της τήρησης του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων⁴⁶.

Ποιο είναι το καταστάλαγμα αυτής της θεσμικής δημιουργικότητας; Σε τι στρέφει την προσοχή μας ο συγγραφέας; Οι νέες διαδικασίες διαταράσσουν τις διαδρομές δημοκρατικής νομιμοποίησης, όπως τις γνωρίζαμε παραδοσιακά σε επίπεδο ευρωπαϊκών οργάνων. Η λειτουργία του Eurogroup ως άτυπου οργάνου βρίσκεται στο επίκεντρο αυτής της προβληματικής, χωρίς να λείπουν και ειδικότερα ζητήματα. Για παράδειγμα, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι οι Κανονισμοί των Six-Pack και Two-Pack προβλέπουν διαδικασία κατά την οποία η ίδια η Επιτροπή ενημερώνει απευθείας τα εθνικά Κοινοβούλια για τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν, πράγμα το οποίο σημαίνει, κατά τον συγγραφέα, ότι παρακάμπτεται η κυβέρνηση του κράτους μέλους ως συνομιλητής των ευρωπαϊκών θεσμών⁴⁷. Πράγματι, αυτή η διαδικασία θα μπορούσε να διαταράξει τη λειτουργία των κοινοβουλευτικών συστημάτων, στα οποία η Βουλή αποφασίζει επί τη βάση προτάσεων και πρωτοβουλιών της Κυβέρνησης (ή σπανιότερα βουλευτών) και δεν δίνει εντολές στην Κυβέρνηση, όπως θα συνέβαινε σε ένα σύστημα κυβερνώσας Βουλής.

Συνοπτικά, θα λέγαμε ότι η θεσμική δημιουργικότητα επέφερε κάποια θεσμική χαλάρωση, με άτυπα φόρουμ (Eurogroup) και συνέργειες (Ευρωπαϊκή Επιτροπή-Εθνικό Κοινοβούλιο, αλλά και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου) έξω από τον τύπο της λειτουργίας των αντίστοιχων θεσμών. Η εγκατάλειψη του τύπου, όμως, δεν είναι κάτι ασήμαντο. Αντίθετα, ο τύπος αποτελεί εγγύηση της πολιτικής ελευθερίας για όσους δεν έχουν την πραγματική δύναμη να την υπερασπιστούν. Ο τύπος εκφράζει την ειρηνοποιό δύναμη, την καταλλαγή του κοινωνικού συμβολαίου.

2. Δεύτερο μέρος

Το δεύτερο μέρος έχει τον τίτλο «Οικονομική σταθερότητα: Το σημείο συνάντησης και ώσμωσης των θεσμικών κόσμων της Ευρώπης» (“Economic Stability: The Meeting and the Mixing Point of Europe’s Institutional Worlds”). Εάν στο πρώτο μέρος παρουσιάστηκαν τα ελληνικά Μνημόνια και όψεις της ελληνικής συνταγματικής εμπειρίας από τη μία και οι θεσμοί της νέας ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης από την άλλη, στο δεύτερο μέρος είναι ώρα να δούμε πώς προσέλαβαν τα εθνικά Συντάγματα τη νέα θεσμική πραγματικότητα της Ένωσης, πώς συναντήθηκαν οι δύο κόσμοι και εάν αλληλοεπηρεάστηκαν. Το δεύτερο μέρος αποτελείται και αυτό από τρεις ενότητες.

Η πρώτη ενότητα του δεύτερου μέρους (τέταρτη ενότητα του βιβλίου) έχει τον τίτλο «Οι δύο όψεις του νομίσματος: δικαστικοί έλεγχοι της συνταγματικότητας της νομοθεσίας της κρίσης» (“The Two Sides of the Coin: Constitutional Reviews of the Crisis Legislation”). Ο συγγραφέας παρουσιάζει και σχολιάζει κριτικά τη νομολογία των εθνικών ανωτάτων δικαστηρίων για τα μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης. Ο συγγραφέας χωρίζει το υλικό του στη νομολογία των κρατών που «δίνουν» (“The ‘Givers’ Case Law”), δηλαδή δανείζουν⁴⁸, και στη νομολογία των κρατών που λαμβάνουν (“The ‘Receivers’ Case Law”)⁴⁹. Κάθε μία αποτελεί τη διαφορετική όψη του ίδιου νομίσματος, όπως υπαινίσσεται και ο τίτλος της ενότητας.

“Givers” είναι η Γερμανία και η Γαλλία, “Receivers” είναι η Ελλάδα, η Κύπρος, η Ιρλανδία και η Πορτογαλία. Τι σκοπεύει να αναδείξει αυτή η διάκριση; Ότι η επιχειρηματολογία των οικείων δικαστηρίων εκκινεί από τελείως διαφορετική σκοπιά και ελλείπει η κοινή ευρωπαϊκή συνισταμένη. Όπως εξηγεί ο συγγραφέας, η κύρια συνταγματική μέριμνα του κρατών δανειστών ήταν η διατήρηση της κυριαρχίας

⁴⁶ *The Flight of Icarus*, σελ. 203-213.

⁴⁷ *The Flight of Icarus*, σελ. 146.

⁴⁸ *The Flight of Icarus*, σελ. 219-249.

⁴⁹ *The Flight of Icarus*, σελ. 250-337.

ας τους, και ιδίως η διατήρηση της εξουσίας τους να λαμβάνουν αποφάσεις επί του προϋπολογισμού τους, είτε με αναφορά στην εθνική συνταγματική ταυτότητα (το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο), είτε με αναφορά στη ρεπουμπλικανική έννοια της κυριαρχίας (το γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο). Αντίθετα, τα κράτη δανειολήπτες ήταν προσανατολισμένα στη διατήρηση του σεβασμού των δικαιωμάτων, ιδίως των κοινωνικών. Ωστόσο, παρατηρεί τραγικά ο συγγραφέας, για τα κράτη δανειολήπτες η κυριαρχία επί του προϋπολογισμού τους (budgetary sovereignty) δεν μπορούσε να έχει προτεραιότητα, καθώς δεν είχε μείνει τίποτα στα άδεια ταμεία, επί του οποίου θα μπορούσε να ασκηθεί η κυριαρχία⁵⁰. Είχε εκλείψει υπό μία έννοια το υλικό αντικείμενο της κυριαρχίας σε ό,τι αφορά τον προϋπολογισμό. Έτσι, ενώ τα κράτη δανειστές είχαν την πραγματική δυνατότητα και διαφύλατταν την κυριαρχία τους, τα κράτη δανειολήπτες είχαν χάσει την εξουσία διαμόρφωσης του προϋπολογισμού τους.

Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι το επίπεδο προστασίας της δημοκρατικής αρχής δεν ήταν το ίδιο μεταξύ των κρατών μελών της Ένωσης⁵¹. Τούτο, όμως, καθόλου δεν διατάρασε τον νομικό συλλογισμό του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, καθώς το τελευταίο επιχειρηματολόγησε από τη δική του μερική σκοπιά, τη «δική του» δημοκρατική αρχή και το δικό του Σύνταγμα, ενώ εξέλιπε οποιοσδήποτε προβληματισμός για τη δημοκρατική αρχή ως κοινή συνταγματική παράδοση της Ένωσης. Όπως αναφέρεται σε άλλο σημείο του βιβλίου, ενώ ο πυρήνας της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας είναι απαραβίαστος, ένα κράτος με Μνημόνιο δεν μπορεί να εγείρει αξιώσεις για την προστασία του δικού του συνταγματικού πυρή-

να⁵². Σε αυτό το πλαίσιο, αναλύεται κριτικά η υπόθεση Gauweiler, αλλά και η υπόθεση Weiss του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου⁵³, καθώς και η απόφαση της 9ης Αυγούστου 2012 του γαλλικού Συνταγματικού Συμβουλίου⁵⁴.

Από τη σκοπιά των “Receivers”, αναλύεται, βεβαίως, η νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πορτογαλίας⁵⁵, γίνεται πιο σύντομη αναφορά στην περίπτωση της Κύπρου και της Ιρλανδίας, ενώ ο συγγραφέας αφιερώνει ένα εκτενές κεφάλαιο στην ελληνική περίπτωση, η οποία ήταν, άλλωστε, και η πιο περιπετειώδης. Έτσι, ο ξένος (αλλά και ο Έλληνας) αναγνώστης διαφωτίζεται για όλες τις υποθέσεις που απασχόλησαν κυρίως το Συμβούλιο Επικρατείας τα χρόνια της κρίσης και αφορούσαν σε περικοπές μισθών και συντάξεων, στην επιβολή τελών και φόρων, στις ιδιωτικοποιήσεις, αλλά και στο PSI, στο «κούρεμα» δηλαδή των ομολόγων του ελληνικού δημοσίου με σκοπό την απομείωση και τη βιωσιμότητα του ελληνικού χρέους⁵⁶. Η αναλυτική παρουσίαση της ελληνικής νομολογίας επιτρέπει στους ξένους μελετητές να μην υστερούν στη γνώση της ελληνικής περίπτωσης, κι αν μην έχουν πρόσβαση στις αντίστοιχες ελληνικές πηγές.

Τέλος, η ενότητα περιλαμβάνει ένα κεφάλαιο με τον τίτλο «Επί της πρόσληψης της κρίσης από την ελληνική συνταγματική βιβλιογραφία: Πάθος, πραγματισμός και κούραση. Ένας διάλογος μεταξύ Προέδρων» (“On the Reception of the Crisis by Greek Constitutional Literature: Passion, Pragmatism, and Fatigue. A President’s Dialogue”)⁵⁷. Στην ενότητα αυτή, εκτός από τα αντίστοιχα σχόλια για την έντονη επιστημονική συζήτηση της εποχής, περιλαμβάνεται μια πολύ ενδιαφέρουσα σύγκριση της

⁵⁰ *The Flight of Icarus*, σελ. 218.

⁵¹ *The Flight of Icarus*, σελ. 217-219.

⁵² *The Flight of Icarus*, σελ. 372.

⁵³ *The Flight of Icarus*, σελ. 219-245.

⁵⁴ *The Flight of Icarus*, σελ. 245-250.

⁵⁵ *The Flight of Icarus*, σελ. 305-337.

⁵⁶ *The Flight of Icarus*, σελ. 253-298.

⁵⁷ *The Flight of Icarus*, σελ. 298-305.

νομικής αλλά και δικαιοπολιτικής αφετηρίας δύο Προέδρων του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Παναγιώτη Πικραμένου αφενός και του Σωτήρη Ρίζου αφετέρου, με αφορμή κείμενά τους που δημοσιεύτηκαν στον ελληνικό νομικό τύπο και τα οποία ο συγγραφέας, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, διαβάζει εκ του σύνεγγυς. Έτσι, για τον Πρόεδρο Παναγιώτη Πικραμένο ο δικαστής δεν μετατρέπεται σε «κυρίαρχο», όταν αξιολογεί τα μέτρα για την οικονομική κρίση, ούτε όμως είναι και απών. Δεν αποφασίζει αυθαίρετα, ούτε με κριτήριο την ιδεολογία ή τις προτιμήσεις του. Αντίθετα, δεσμεύεται από μεθοδολογικές και ουσιαστικές αρχές, όπως είναι η επιφύλαξη υπέρ του δημοκρατικού νομοθέτη, η ανθρωπίνη αξία, η ισότητα και η αρχή της αναλογικότητας. Ο δικαστής δεν είναι «κυρίαρχος», αλλά ούτε και απών⁵⁸. Ο Πρόεδρος Σωτήρης Ρίζος εκκινεί από μια πιο περιεκτική, θα την έλεγα, θεώρηση. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο τόνος του Προέδρου Ρίζου είναι πιο «απτός» (“tangible”), «πραγματιστικός» (“pragmatic”), πιο «ανθρωποκεντρικός» (“human-orientated”), και η προσέγγισή του προσανατολισμένη στη διασφάλιση της υλικής προϋπόθεσης ιδίως των εργαζομένων στους σκληρότερους πυρήνες του κράτους (όπως η άμυνα, η ασφάλεια κλπ.), χωρίς την οποία κινδυνεύει να μείνει δίχως περιχόμενα η όποια θεσμική τους κατοχύρωση⁵⁹. Η διαφορετική αυτή αφετηρία, ο διαφορετικός τόνος στη συγγραφή των επιστημονικών τους κειμένων, αποτυπώθηκε και στις δικαστικές αποφάσεις, παρατηρεί ο συγγραφέας.

Η πέμπτη ενότητα του βιβλίου (δεύτερη του δεύτερου μέρους) έχει τον τίτλο «Η σμιτιανή και η μαντισονιανή στιγμή της κρίσης και η μοίρα του Συντάγματος» (“The Schmittian and the Madisonian Moments of the Crisis and the Fate of the Constitution”). Τούτη και η έκτη ενότητα αποτελούν το κυρίως συνταγματικοθε-

ωρητικό μέρος του βιβλίου. Στην πέμπτη ενότητα, ο καθηγητής Δρόσος υποστηρίζει ότι η κρίση δεν αντιμετωπίστηκε συνολικά με σμιτιανούς όρους. Όπως παρατηρεί εύστοχα, με αναφορά στον ίδιο τον Καρλ Σμιτ, η εξαίρεση (για την οποία, σύμφωνα με την Πολιτική Θεολογία του Σμιτ, αποφασίζει ο κυρίαρχος) αναφέρεται σε μια γενική έννοια στη θεωρία του κράτους και δεν είναι μια έννοια που εφαρμόζεται σε οποιοδήποτε διάταγμα έκτακτης ανάγκης ή κατάστασης πολιορκίας⁶⁰. Θα λέγαμε, δηλαδή, ότι μια συντεταγμένη κατάσταση ανάγκης, η διαχείριση της κρίσης βάσει κανόνων που εκ των προτέρων έχουν τεθεί, δεν αποτελεί άσκηση κυριαρχίας, δεν συνιστά εξαίρεση κατά την έννοια του Σμιτ. Τέτοια γενικευμένη κατάσταση εξαίρεσης και γενικευμένης άσκησης κυριαρχικής, νομικώς αδέσμευτης βούλησης δεν υπήρξε.

Υπήρξαν, όμως, σμιτιανές στιγμές, στιγμές δηλαδή αποκορύφωσης της πολιτικής βουλοκρατίας; Ποια ήταν τα σμιτιανά σημεία της κρίσης; Ήταν, αναφέρει ο καθηγητής Δρόσος, η κοινή δήλωση Γερμανίας και Γαλλίας το 2010, όταν οι δύο Κυρίαρχοι, αποκλείοντας όλους τους άλλους, σκιαγράφησαν το περίγραμμα των θεσμικών και πολιτικών αποφάσεων που έπρεπε να ληφθούν και στη συνέχεια «έπεισαν» τη Σύνοδο Κορυφής της 25ης-26ης Μαρτίου 2010 να δεχτεί τα προσχέδια των συμπερασμάτων τους⁶¹. Η σμιτιανή στιγμή της κρίσης κορυφώθηκε με τη διακήρυξη της Deauville της 18ης Οκτωβρίου 2010, στην οποία και πάλι η Γαλλία και η Γερμανία κατέληξαν στην ανάγκη ενός μόνιμου μηχανισμού στήριξης των κρατών μελών της Ευρωζώνης, ο οποίος πράγματι υλοποιήθηκε στη συνέχεια⁶². Ύστερα από αυτές τις δύο σμιτιανές εκκινήσεις, παρατηρεί ο καθηγητής Δρόσος, υιοθετήθηκε, πλέον όχι εξαιρετικά αλλά ως «ρουτίνα»⁶³ το όλο πλαίσιο της νέας οικονομικής διακυβέρνησης, που έχει

⁵⁸ *The Flight of Icarus*, σελ. 302.

⁵⁹ *The Flight of Icarus*, σελ. 302.

⁶⁰ *The Flight of Icarus*, σελ. 342.

⁶¹ *The Flight of Icarus*, σελ. 343.

⁶² *The Flight of Icarus*, σελ. 343-344.

⁶³ *The Flight of Icarus*, πρβλ. σελ. 342.

περιγραφεί διεξοδικά στο πρώτο μέρος του βιβλίου.

Η τυπική θέσπιση διαδικασιών και κανόνων, που συμπλήρωσαν το μακροοικονομικό Σύνταγμα των Συνθηκών, αποτέλεσε τη μαντισονιανή στιγμή της Ένωσης. Ο καθηγητής Δρόσος επισημαίνει ότι όσοι επιμένουν να θεωρούν τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης ως σμιτιανή στιγμή, ως εξαιρετική κατάσταση, δεν εξυπηρετούν την αρχή του Κράτους Δικαίου, γιατί δικαιολογούν εμμέσως (έστω και χωρίς πρόθεση) την εξαίρεση των μέτρων της νέας ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης από τον δικαστικό έλεγχο. Άλλωστε, ο ESM είναι πλέον ένας μόνιμος μηχανισμός⁶⁴. Από εκεί και πέρα, παρατηρεί ο συγγραφέας, στη «θεσμική αυτή μεταμόρφωση»⁶⁵ κατά τη μαντισονιανή στιγμή της Ένωσης, το σύστημα της διακυβέρνησης μετακινήθηκε από την «κοινοτική μέθοδο» στη διακυβερνητική μέθοδο με την υιοθέτηση οργανισμών του διεθνούς δικαίου, όπως είναι ο ESM, μάλιστα δικαστικώς ανέλεγκτων⁶⁶. Ταυτόχρονα, ο συγγραφέας δανειζόμενος την εικόνα από τον καθηγητή Luca De Lucia, περιγράφει το νέο ιδεολογικό κλίμα της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης ως αυτό της «διαποίησης και καταπειθάρχησης» (“Pastorship and Discipline”), όπως επισημάνθηκε και πιο πάνω⁶⁷. Επισημαίνει ακόμη ότι η οικονομική σταθερότητα έχει πλέον καταστεί η νέα θεμελιακή αρχή της Ένωσης⁶⁸.

Με άλλα λόγια, ο καθηγητής Δρόσος βλέπει ότι μέσα από την οικονομική κρίση ανανοποματοδοτήθηκε το οικοδόμημα της Ένωσης σε μια σαφέστατα πιο συντηρητική βάση. Αυτό δεν είναι παράδοξο, εάν λάβει κάποιος υπόψη τον συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων που σε ευρωπαϊκό επίπεδο κλήθηκαν να διαχειρι-

στούν την οικονομική κρίση. Άλλωστε, οι θεσμοί αποτελούν προϊόντα της ιστορίας. Ταυτόχρονα, όμως, παρατηρεί ο συγγραφέας, έλαβε χώρα μια έντονη και δραματική είσοδος της οικονομίας ευθέως στον νόμο και στον νομικό συλλογισμό, όπως και στην πολιτική, με αποτέλεσμα την αποπολιτικοποίηση της πολιτικής (“depoliticisation of politics”)⁶⁹. Η αποθέωση μιας συγκεκριμένης οικονομικής πολιτικής, αυτής της δημοσιονομικής πειθαρχίας, ως θεμελιακής αρχής της Ένωσης δέσμευσε σε σημαντικό βαθμό τις επιλογές του εθνικού, αλλά και του Ευρωπαϊκού νομοθέτη κι έβαλε εμπόδια στη δημοκρατική διαδικασία.

Ποιο είναι το καθρέφτισμα της νέας ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης στο εσωτερικό ενός κράτους μέλους και τι συνέπειες έχει για το Σύνταγμα; Ο καθηγητής Δρόσος δεν διστάζει να εισαγάγει μια νέα έννοια, αυτή του “Memoranda Constitution” (το Σύνταγμα των Μνημονίων), για να συνοψίσει αυτές τις συνέπειες. Δεν πρόκειται για κατά κυριολεξία Σύνταγμα, αλλά για «έναν οργανωμένο τρόπο λήψης κι εφαρμογής αποφάσεων με συνέργειες σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, οι οποίες παραμερίζουν κάθε άλλο νομικό ή πολιτικό πλαίσιο»⁷⁰. Το Memoranda Constitution, συνεχίζει ο συγγραφέας, δεν έχει καμία σχέση με τον «κοινοτικό» τρόπο λήψης των αποφάσεων, την παραδοσιακή παραχώρηση αρμοδιοτήτων στα ευρωπαϊκά όργανα με τους μηχανισμούς του άρθρου 28 Σ. Συνιστά μια νέα μορφή διακυβέρνησης, η οποία, αν και δεν παραβιάζει τον τύπο του Συντάγματος, παραβιάζει, σύμφωνα με τον καθηγητή Δρόσο, την ουσία του Συντάγματος, την πραγματική δύναμη των συνταγματικών οργάνων να λαμβάνουν τα ίδια τις αποφάσεις για τις οποίες είναι αρμόδια⁷¹.

⁶⁴ *The Flight of Icarus*, σελ. 379.

⁶⁵ *The Flight of Icarus*, σελ. 344.

⁶⁶ *The Flight of Icarus*, σελ. 345-346.

⁶⁷ *The Flight of Icarus*, σελ. 350-362.

⁶⁸ *The Flight of Icarus*, σελ. 353.

⁶⁹ *The Flight of Icarus*, σελ. 368.

⁷⁰ *The Flight of Icarus*, σελ. 365.

⁷¹ *The Flight of Icarus*, σελ. 366.

Αντίθετα, η πραγματική δύναμη λήψης των «μεγάλων» αποφάσεων είχε μετατεθεί σε ένα ανέλεγκτο όργανο, το Eurogroup, και των πολλών «μικρών» αποφάσεων σε πολιτικώς ανεύθυνους τεχνοκράτες που με «ανάρμοστη», κατά τον συγγραφέα, «οικειότητα»⁷² υπέγραφαν τα emails/εντολές τους με τα μικρά τους ονόματα (“Ida”, “Carlo”, “Milan”).

Μετά από αυτές τις σκέψεις, ο καθηγητής Δρόσος έρχεται στο πολυσυζητηθέν ζήτημα της «αντοχής» του Συντάγματος κατά τη διάρκεια της κρίσης. Η έννοια της «αντοχής» του Συντάγματος εισήχθη στη βιβλιογραφία κατά τη διάρκεια της κρίσης⁷³ για να υποδηλώσει κάτι διάφορο από την «κατάλυση» ή την «παραβίαση» του Συντάγματος, που αποτελούν νομικές έννοιες με αποκρυσταλλωμένο κανονιστικό νόημα. Είναι σαφές ότι το Σύνταγμα δεν «καταλύθηκε» την περίοδο της κρίσης, επίσης είναι σαφές ότι «παραβιάστηκε» όσες φορές τα αρμόδια δικαστήρια προέβησαν σε αυτήν τη διαπίστωση, ανεξαρτήτως των επιστημονικών απόψεων. Από την άλλη, η «αντοχή» του Συντάγματος, νομίζω, αναφέρεται περισσότερο στη δυνατότητα προσαρμογής του Συντάγματος στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Είναι προφανές ότι ο καθηγητής Δρόσος δεν συντάσσεται με την άποψη ότι το Σύνταγμα «άντεξε», χωρίς –σε καμία περίπτωση– να ισχυρίζεται ότι καταλύθηκε. Η μεταβολή, δηλαδή, στη λειτουργία του καταστατικού χάρτη την περίοδο της κρίσης δεν ήταν για τον καθηγητή Δρόσο απλώς προσαρμογή στις νέες συνθήκες. Η θέση του συγγραφέα είναι ότι δεν κατέρρευσαν, βέβαια, οι εξωτερικοί τύποι του Συντάγματος: διεξήχθησαν εκλογές αρκετά συχνά, ακόμη και δημοψήφισμα, δεν έγινε πραξικόπημα κτλ., και

αυτό από μόνο του είναι κάτι πολύ σημαντικό. Όπως γράφει κατά λέξη, «οι συνταγματικές δομές διατηρήθηκαν πλήρως κατά τη διάρκεια της κρίσης –ένα θεσμικό δεδομένο που οπωσδήποτε δεν στερείται αξίας– αλλά οι λειτουργίες τους υπέστησαν σοβαρούς συμβιβασμούς, στον βαθμό που η “συνταγματική ουσία” τους (ή οι “θεμελιώδεις σκοποί” του Συντάγματος) έχασε εν μέρει το νόημα που της αρμόζει κι επίσης εν μέρει αυτή η συνταγματική ουσία συνεθλίβη»⁷⁴. Σε άλλο σημείο, μάλιστα, ο συγγραφέας κάνει λόγο ακόμη και για «στρέβλωση» (“bend”) του Συντάγματος.

Σε συνέχεια αυτής της σκέψης, ο συγγραφέας, δανειζόμενος την εικόνα από τον Joseph Weiler, χρησιμοποιεί μια αλληγορία με τα ρούχα του αυτοκράτορα για να θέσει το ζήτημα της ισχύος του Συντάγματος. Μας εξηγεί ότι η πραγματική δύναμη λήψης αποφάσεων (η ουσία, το βαθύτερο νόημα των συνταγματικών θεσμών) είναι ο «αυτοκράτορας». Τα ρούχα του «αυτοκράτορα» είναι οι διαδικασίες (σε κάθε περίπτωση δημοκρατικές, όπως αναφέραμε και σε άλλο σημείο) με τις οποίες αυτή η πραγματική δύναμη μετατρέπεται σε νομική πραγματικότητα⁷⁵. Όλοι ενδιαφέρονται να παραμένουν άθικτα τα ρούχα του αυτοκράτορα και όλοι τα θαυμάζουν. Ή αλλιώς όλοι ενδιαφέρονται για τη «συνταγματική ευλογία» των μέτρων της οικονομικής κρίσης. Αυτό σημαίνει ότι το νόημα ή η δύναμη συμβολισμού του Συντάγματος δεν ξεθώριασαν. Έτσι, κατά τον καθηγητή Δρόσο, έλαβε χώρα μια «συναρπαστική αντιστροφή» και ένα «αμήχανο παράδοξο»: τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της άσκησης της κυριαρχίας παραμένουν ακέραια, τα ρούχα του αυτοκράτορα παραμένουν ακέραια, αλλά,

⁷² *The Flight of Icarus*, σελ. 367.

⁷³ Βλ. ενδεικτικά X. Contiades/A. Fotiadou, On Resilience of Constitutions. What Makes Constitutions Resistant to External Shocks? 2015, 9 *Journal of International Constitutional Law*, σελ. 3 επ. Για περαιτέρω παραπομπές βλ. *The Flight of Icarus*, σελ. 376 επ.

⁷⁴ *The Flight of Icarus*, σελ. 377: “The constitutional structures may have been fully preserved during the crisis – an institutional fact that is certainly not without value – but their functions have been seriously compromised, to the extent that their ‘constitutional essence’ (or ‘the core purposes of the Constitution’) has been partly deprived of its proper meaning and partly crushed”.

⁷⁵ *The Flight of Icarus*, σελ. 366.

διερωτάται ο συγγραφέας, ποιος κατοικεί το σώμα και την ψυχή του⁷⁶; Ποιος είναι εν τέλει ο αυτοκράτορας;

Στην έκτη και τελευταία ενότητα του βιβλίου, ο καθηγητής Δρόσος εισάγει τον όρο της «μετασυνταγματικής καταλλαγής» (“metasynstitutional catallaxy”). Πρόκειται για μετασυνταγματική πραγματικότητα, καθώς το εθνικό Σύνταγμα το έχει υπερβεί, όπως ειπώθηκε στην προηγούμενη ενότητα, το Memoranda Constitution, αυτός ο οργανωμένος τρόπος λήψης αποφάσεων μεταξύ εθνικού και υπερεθνικού επιπέδου χωρίς ξεκάθαρες αλυσίδες νομιμοποίησης και λογοδοσίας. Πρόκειται περισσότερο για ένα αμάλγαμα που ορισμένες φορές στην περίπτωση του Eurogroup μοιάζει με γερμανικό «Stammtisch», παρατηρεί καυστικά ο συγγραφέας, παρά με τυπική θέσμιση και λειτουργία. Ο καθηγητής Δρόσος αρνείται να δει αυτή τη νέα μετασυνταγματική πραγματικότητα ως εκδήλωση ενός συνταγματικού πλουραλισμού. Την πολυσυζητημένη έννοια του συνταγματικού πλουραλισμού ο συγγραφέας τη θεωρεί «ευφημισμό» για την επαναφορά μιας παλαιού τύπου ιεραρχίας, στην οποία υπερισχύει ο ισχυρότερος⁷⁷. Από την άλλη, πρόκειται για καταλλαγή, καθώς –για την ώρα τουλάχιστον– έχει επιτευχθεί μια ισορροπία.

Ο καθηγητής Δρόσος, πριν από τον επίλογό του, διερωτάται: αυτή η μετασυνταγματική τάξη είναι μια «καλώς εννοιοποιημένη, στέρα συγκροτημένη, αρμονικά λειτουργούσα σύνθεση κρατών, εθνών, λαών, οικονομίας και κοινωνικών δυνάμεων, ανδρών και γυναικών, ικανή να απελευθερώσει το δυναμικό της Ευρώπης για καλύτερη οικονομική μεγέθυνση, ανάπτυξη και κοινωνική συνοχή, που θα αποτρέψει τις κρίσεις και θα προετοιμάζει την ευημερία; Ή είναι

έναν σκοτεινός και αποπνικτικός δεσμός πάνω στο οικονομικό, δημοκρατικό και κοινωνικό δυναμικό της Ευρώπης, που εγκυμονεί τις φρικτές δυναμικές μιας λαϊκής εξέγερσης ενάντια στην “ασφυξία” των δημοκρατικών δικαιωμάτων ως αντάλλαγμα για τη “σταθερότητα”;»⁷⁸. «Μόνο ο χρόνος θα δείξει», αποφαίνεται εν τέλει ο συγγραφέας.

V. ΑΠΟ ΤΟ ΞΥΛΙΝΟ ΑΛΟΓΟ ΣΤΑ ΡΟΥΧΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ. Η ΠΤΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Παρουσιάσαμε τον κορμό του βιβλίου, το πλαίσιο και τη μέθοδό του, προσπαθήσαμε να ερμηνεύσουμε τις προθέσεις και τις σκέψεις του συγγραφέα γύρω από μια θεωρία για το Σύνταγμα. Καιρός να ανακεφαλιώσουμε ξεφεύγοντας και από το ίδιο το ιστορικό πλαίσιο του βιβλίου.

Το 1996, όταν εκδόθηκε το *Δοκίμιο*, το εθνικό Σύνταγμα ήταν ακόμη στο επίκεντρο και οι πολιτικές που επέβαλε το ευρωπαϊκό δίκαιο δεν ήταν ακόμη δυσάρεστες. Παρ’ όλα αυτά είχε ήδη τεθεί επί τάπητος το ζήτημα της υπεροχής του Συντάγματος ή του ευρωπαϊκού δικαίου, και είχε, βεβαίως, γίνει πέρα για πέρα αντιληπτό ότι σημαντικές αρμοδιότητες του εθνικού κράτους είχαν μεταφερθεί στα ευρωπαϊκά όργανα. Στη σχεδόν ακροτελεύτια φράση του *Δοκιμίου* ο καθηγητής Δρόσος διαπίστωνε ότι: «Στηριζόμενο στις διατάξεις του το Σύνταγμα αναχωρεί». Και μπορεί μεν να «αναχωρεί», πλην στηριζόμενο, όμως, στις ίδιες του τις διατάξεις. Κατά τον συγγραφέα, είτε γίνει δεκτή η γνώμη κατά την οποία το ενωσιακό δίκαιο υπόκειται σε κάποια συνταγματικά όρια, είτε

⁷⁶ *The Flight of Icarus*, σελ. 382-383.

⁷⁷ *The Flight of Icarus*, σελ. 381.

⁷⁸ *The Flight of Icarus*, σελ. 393: “[...] is this appeasement a well-conceived, solidly founded, harmoniously functioning synthesis of states, nations, peoples, economy and social forces, men and women, capable of liberating Europe’s potential for growth, development and social cohesion, preventing crises and preparing prosperity? Or is it a dark, stifling mantle over Europe’s economic, democratic and social potential, entailing the sinister dynamics of a populist revolt against the ‘suffocation’ of the democratic right’s protective rules in exchange for ‘stability’? Only time will tell”.

εκείνη κατά την οποία δεν υπόκειται σε κανένα συνταγματικό όριο, το Σύνταγμα και στις δύο προσεγγίσεις ενυπάρχει ως θεμέλιο του παραμερισμού του⁷⁹. Στο ίδιο βιβλίο, ο καθηγητής Δρόσος μας θύμιζε ότι ο Παύλος Καλλιγιάς το 1842 στο κείμενό του «Η εξάντλησις των κομμάτων» είχε χαρακτηρίσει το Σύνταγμα ως τον «ξύλινο ίππο», «όστις κινείται επί τα έμπροσθεν και επί τα όπισθεν χωρίς να μεταβάλλη θέσιν' όλοι προσπαθούν να αναβούν επ' αυτού και όλοι το ονομάζουν ιδικόν των»⁸⁰.

Στο νέο του βιβλίο, ο καθηγητής Δρόσος δεν είναι πλέον τόσο αισιόδοξος. Το Σύνταγμα διατηρεί, βεβαίως, την πολιτική του σημασία. Δηλαδή όλοι εξακολουθούν να θέλουν να ανέβουν στο ξύλινο άλογο και όλοι γοπεύονται από τα ρούχα του αυτοκράτορα που τα θέλουν ακέραια. Όλοι επιζητούν τη συνταγματική ευλογία για τις πράξεις τους. Κατά τούτο, το Σύνταγμα παραμένει, θα λέγαμε, ένα θεσμικά ανεπανάληπτο γεγονός, παρά τη «θεσμική δημιουργικότητα» στο επίπεδο της ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης, η οποία μας εξηγήθηκε στις λεπτομέρειές της. Το Σύνταγμα διατηρεί τη «μυστηριακή του δύναμη» (“mystical power”), την οποία αντλεί από τη σύνδεσή του με τον δήμο, από τον ισχυρό (“indissoluble”) δημοκρατικό δεσμό, πτυχή του οποίου είναι η κατοχύρωση της πολιτικής και ατομικής ελευθερίας⁸¹. Και στο σημείο αυτό απηχείται έντονα η διδασκαλία του Αριστόβουλου Μάνεση, στον οποίο, άλλωστε, είναι αφιερωμένο το βιβλίο. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας, “[o]nce this link is broken, a ‘Constitution’, as supreme a law as it may be proclaimed, is only a technique for the imposition of legally unbound sets of orders, reduced to an empty shell, a constitutionally worded ornament, a fig leaf barely disguising an unchained political force.

*Great empires, such as the Roman, the Byzantine, the Inka, the Ottoman or the Chinese Empires, had produced refined and elaborate bodies of legal provisions and commandments, permitting in full the implementation of their rulers’ commands across their vast territories, but Constitutions they had not”*⁸².

Το μεγάλο ζητούμενο είναι, λοιπόν, το δημοκρατικό Σύνταγμα, το οποίο ταυτόχρονα εγγυάται την πολιτική και την ατομική ελευθερία. Για το δημοκρατικό Σύνταγμα τα ρούχα του αυτοκράτορα, ο τύπος του Συντάγματος, είναι πολύ σημαντικά. Όπως ανέφερα και πιο πάνω, ο τύπος εκφράζει την ειρηνοποιό δύναμη, την καταλλαγή του κοινωνικού συμβολαίου. Ο τύπος εγγυάται την πολιτική ελευθερία, πρώτα πρώτα μέσα από τη διενέργεια των εκλογών. Οι εκλογές αποτελούν τυπική εγγύηση ότι αυτός που δεν «τίμησε» το ρούχο ή τρύπωσε μέσα σε αυτό μπορεί να αποβληθεί. Τυπική, όχι ουσιαστική εγγύηση, όπως τυπική είναι γενικότερα η δημοκρατία. Η δημοκρατική διαδικασία βασίζεται πρωτίστως σε αριθμούς, ψήφους, «ναι» ή «όχι», στην πλειοψηφία. Έτσι, ο «αυτοκράτορας» είναι αυτός που αναδεικνύουν οι ελεύθερες εκλογές. Μπορεί ο αυτοκράτορας να είναι περισσότερο ή λιγότερο επιτυχής και αποτελεσματικός, μπορεί να ακολουθεί μια πολιτική από ανάγκη, από πεποίθηση ή από ρεαλισμό, από πατριωτισμό ή πολιτική ιδιοτέλεια, αλλά αυτός είναι ο αυτοκράτορας. Ο τύπος του Συντάγματος, τα ρούχα του αυτοκράτορα, η ισχύς μιας κρατικής απόφασης (κι εδώ περιλαμβάνω και μια δικαστική απόφαση) είναι ένα φαινόμενο που δεν μπορεί να το συναγωνιστεί κανένα άλλο στο δίκαιο. Άλλωστε, αντλεί διαρκώς από τη δημοκρατική του βάση. Η κρατική εξουσία μπορεί, λοιπόν, να υποχωρεί, αλλά στην πραγματικότητα απλώς επιφυλ-

⁷⁹ Δοκίμιο, σελ. 671-672.

⁸⁰ Δοκίμιο, σελ. 674.

⁸¹ *The Flight of Icarus*, σελ. 363: “The mystical power and the paramount legal force of the Constitution stems from the supreme and foundational political force of the democratic constitutional polity, which is its indissoluble link with the sovereignty of the people – the ‘demos’ of democracy. This indissoluble link, and the legal and, through them, the political guarantees of freedom and liberties it secures, is the essence of a modern Constitution”.

⁸² *The Flight of Icarus*, σελ. 363.

λάσσεται, για όποιους λόγους, σαν τον ήρωα του Μπρεχτ, τον κο. Έγκε από τις ιστορίες του κου. Κούνερ, που στο τέλος πάντως είπε «όχι». Πρόκειται για μια ιστορία που μας την αφηγείται ο συγγραφέας στην αρχή του βιβλίου του. Βεβαίως, αυτή η διαπίστωση δεν αρκεί ώστε να εφησυχάσουμε και το βιβλίο του καθηγητή Δρόσου επισείει το ενδεχόμενο επερχόμενων κινδύνων.

Στη νέα θεσμική πραγματικότητα της Ένωσης, μέσα από τις διάφορες συνέργειες που αναπτύσσονται, εκτός του παραδοσιακού ρόλου των οργάνων, χάνεται η διαδρομή της νομιμοποίησης και της λογοδοσίας, στην πραγματικότητα διαχέεται η ευθύνη κι εν τέλει ο ρεαλισμός που διέπει τις διεθνείς σχέσεις (με άλλα λόγια, το δίκαιο του ισχυρότερου) μεταφέρεται στη στενότερη οικογένεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτά ήδη έχουν αναλυθεί και πιο πάνω με αφορμή πολλά σημεία του βιβλίου. Είναι σημαντικό και τα ζητήματα χρηματοδότησης να έρθουν «στο σπίτι», σε ένα ενωσιακό ταμείο, και να μην παραμείνουν σε ένα διακυβερνητικό παρακλάδι, τον ESM.

Είναι, όμως, σημαντικό να τονίσουμε και κάτι ακόμη: νομίζω πως στην Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει επιλυθεί το ερώτημα της ισχύος, δηλαδή του τύπου, των ρούχων του αυτοκράτορα. Τι ισχύει και τι υπερισχύει; Ποια είναι τα ρούχα του αυτοκράτορα; Αυτό το θεμελιακό για τη συγκρότηση μιας πολιτικής κοινωνίας ερώτημα αποσιωπάται. Στη θέση του κάνουν την εμφάνισή τους εύχρες έννοιες, όπως αυτή του συνταγματικού πλουραλισμού, στο σχήμα του οποίου επιμέρους κυρίαρχοι παράγοντες ενεργούν κάπως αυθόρμητα –συνέπεια του ότι είναι κυρίαρχοι– και αναπτύσσουν συνέργειες που άλλοτε πάνε κατ' ευχήν, όπως όταν το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο αποδέχτηκε τη Συνθήκη της Λισαβόνας, και άλλοτε όχι, όπως όταν το ίδιο Δικαστήριο έθεσε πρόσφατα υπό αμφισβήτηση τα μέτρα της ΕΚΤ για την εξασφάλιση κάποιας ρευστότητας στα κράτη μέλη. Το να παρελκύεται η απάντηση στο ερώτημα του τι ισχύει, χάριν ενός περισσότερο ή

λιγότερο εποικοδομητικού ή καταστροφικού διαλόγου δικαστών ή άλλων, δεν είναι ένδειξη θεσμικής ευπρέπειας, ούτε σεβασμός της εθνικής κυριαρχίας. Είναι αποσιώπηση του ερωτήματος για τη θεμελίωση αυτής της ισχύος: αυτό το οποίο ισχύει (και υπερισχύει), αυτό πρέπει να είναι σε θέση να πείσει ότι αντλεί από τον δημοκρατικό δεσμό. Αυτό είναι ένα ερώτημα που όλα τα κράτη μέλη (“Givers” και “Receivers”) αποφεύγουν, το καθένα για τους δικούς του ορθούς ή εσφαλμένους λόγους.

Για να επανέλθουμε στην αλληγορία του ξύλινου αλόγου, την οποία μεταχειρίζεται, όπως αναφέρθηκε, ο καθηγητής Δρόσος στο *Δοκίμιο*, μπορεί αυτό να μετατραπεί σε Δούρειο Ίππο κι έναντι τίνος; Μπορεί το περιεχόμενο του Συντάγματος να στραφεί εναντίον του εαυτού του; Το ερώτημα αφορά τον θεμελιώδη χαρακτήρα των ρυθμίσεων που περιέχει ένα Σύνταγμα, τα μη θεμελιώδη που είναι «ανάξια» συνταγματικής περιβολής, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, και το φαινόμενο της «αποπολιτικοποίησης της πολιτικής», που αναφέρθηκε στην πέμπτη ενότητα του βιβλίου. Τόσο το Σύνταγμα, όσο και το ευρωπαϊκό δίκαιο υπό την ιδιότητά του ως υπέρτερου ή εν πάση περιπτώσει ως υπερνομοθετικού κανόνα δικαίου, έχουν εμπλακεί σε μια αδιέξοδη περιδίληση, που οφείλεται στην ενσωμάτωση στο περιεχόμενό τους μιας συγκεκριμένης επιλογής οικονομικής πολιτικής (αυτής του αριθμητικά προσδιορισμένου χρέους και ελλείμματος). Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ό,τι προβλέπεται σε συνταγματικό ή έστω σε υπερνομοθετικό επίπεδο αποσύρεται από το περιεχόμενο της δημοκρατικής διαβούλευσης, παύει να αποτελεί αντικείμενο των εκλογών και πεδίο αποφάσεων της Βουλής και της εκάστοτε πλειοψηφίας. Αρκεί να θυμηθούμε ότι τόσο ο ESM όσο και τα προγράμματα της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας για τη στήριξη των χωρών με προβλήματα πέρασαν διά πυρός και σιδήρου σε νομολογιακό επίπεδο για να ξεπεραστούν οι σκόπελοι των Συνθηκών (π.χ. η ρήτρα “no-bailout”), οι οποίες σε επίπεδο οικονομικής διακυβέρνησης είχαν βασιστεί σε μια

ανεδαφική σύλληψη μιας Ευρώπης είτε χωρίς προβλήματα, είτε χωρίς αλληλεγγύη. Το περίφημο “Whatever it takes” του Μάριο Ντράγκι και η θεσμική του αποτύπωση γνώρισαν εμπόδια σε διάφορα επίπεδα στο εσωτερικό της Ένωσης εξαιτίας και των ίδιων των προβλέψεων των Συνθηκών. Μάλιστα, ο τρόπος που η Ένωση αντέδρασε στην πανδημία, παραμερίζοντας τα αυστηρά πρωτόκολλα δημοσιονομικής πειθαρχίας, καταδεικνύει έμπρακτα γιατί η ενσωμάτωση συγκεκριμένης οικονομικής πολιτικής σε καταστατικά κείμενα, εκτός από καταπιεστική της πολιτικής διαδικασίας επιλογή, είναι και μια πολύ κακή ιδέα.

Τούτο δεν το λέω επειδή θεωρώ, σε πολιτικό επίπεδο, ότι δεν έπρεπε να ληφθούν αυστηρά δημοσιονομικά μέτρα για να μην χρεοκοπήσει ατάκτως η χώρα και να απωλέσει έτσι πλήρως την κυριαρχία της, ούτε γιατί θεωρώ ότι μια μικρή χώρα, όπως η Ελλάδα, μπορεί να ονειρεύεται ότι θα έχει το έλλειμμα των ΗΠΑ χωρίς να υπάρχει κανένα πρόβλημα χρηματοδότησής της. Ανεξάρτητα, λοιπόν, από την πολιτική διαχείριση της κρίσης, τίθεται εδώ ένα ζήτημα που αφορά το Σύνταγμα. Δεν πρέπει το Σύνταγμα να ενσωματώνει αυτά που αύριο ενδεχομένως θα ατενίζει με αδιαφορία, όπως η υγεία του Κάστορπ ή τα απελπισμένα πόδια του μισοβυθισμένου Ίκαρου, επειδή η ίδια η πολιτική διαδικασία, για παράδειγμα ένας ευνοϊκότερος πολιτικός συσχετισμός στην Ευρώ-

πη, θα τα έχει αποβάλει από την ατζέντα. Όταν το Σύνταγμα ή οι κανόνες υπερνομοθετικής ισχύος περιλαμβάνουν ρυθμίσεις που δεν είναι θεμελιώδεις για τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας, όπως ένας επακριβώς και αριθμητικά προσδιορισμένος οικονομικός δείκτης, τότε το Σύνταγμα ή οι κανόνες αυτοί μπορούν να κάνουν τη δημοκρατική διαδικασία να ασφυκτιά.

Τελικά, εάν το παλαιό *Δοκίμιο* αφορούσε την πρόσληψη του Συντάγματος στην ελληνική συνταγματική θεωρία από τη γένεση του νεοελληνικού κράτους, το νέο βιβλίο του καθηγητή Δρόσου αποτελεί ένα δοκίμιο θεωρητικού και πολιτικού προβληματισμού για το μέλλον του Συντάγματος στο ευρωπαϊκό και στο διεθνές περιβάλλον των κρίσεων. Από αυτήν την άποψη, το βιβλίο υπερβαίνει κατά πολύ τη συγκυρία της οικονομικής κρίσης, με αφορμή την οποία γράφτηκε. Ταυτόχρονα, είναι ένα συναρπαστικό βιβλίο: με ρυθμό που κρατά αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη, εναλλάσσεται το χιούμορ, η ειρωνεία, η καυστικότητα, ο βαθύς προβληματισμός, τα ερωτήματα, τα λογοτεχνικά διαβάσματα, τα ακούσματα, οι μύθοι, πολλές εικόνες (του συγγραφέα ή ζωγραφισμένες στο μυαλό του κάθε αναγνώστη), με αυτήν ή σε οποιαδήποτε άλλη σειρά μεταξύ τους. Είναι, θα λέγαμε, ένας χορός γύρω από το μυστηριακό αντικείμενο της λατρείας: το Σύνταγμα. □